

Suleyman Demirel
University Bulletin:

PEDAGOGY AND TEACHING METHODS &

ISSN 2709-264X (online)
Continues ISSN 2415-8135

Сүлейман Демирел атындағы Университетінің
ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN
of Suleyman Demirel University

ВЕСТНИК
Университета имени Сулеймана Демиреля

ПЕАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ

Vol 63 №2/2023

2006 жылдан бастап «Сүлейман Демирел атындағы университетінің
хабаршысы» ішінара жалғасуда
Continues partially «Suleyman Demirel University Bulletin » since 2006
Продолжает частично «Вестник университета имени Сулеймана
Демиреля» с 2006 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза год

Қаскелең / Kaskelen / Каскелен
2023

© Suleyman Demirel University

Бас редактор
Смакова К., PhD, ассист.проф., Suleyman Demirel University, Қазақстан

Техникалық редактор
Ерланова Д., Ғылым департаментінің маманы, Suleyman Demirel University,
Қазақстан

Редакциялық алқа:

Бекенова Г.	PhD, қауымд. проф., Сүлейман Демирел атындағы университеті (Қазақстан)
Дәулетқұлова А.	Педагогика ғылымдарының кандидаты, қаумд. проф., Сүлейман Демирел атындағы университеті (Қазақстан)
Доганай Я.	PhD, Банги университетінің аға оқытушысы (Орталық Африка Республикасы)
Егоров С.	PhD, ассист. проф., Сүлейман Демирел атындағы университеті (Қазақстан)
Ерхожина Ш.	Педагогика ғылымдарының кандидаты, ассист. проф., Сүлейман Демирел атындағы университеті (Қазақстан)
Есжанов Т.	PhD, қаумд. проф., Сүлейман Демирел атындағы университетінің профессоры (Қазақстан)
Жұмақасева Б.	Педагогика ғылымдарының кандидаты, Сүлейман Демирел атындағы университетінің профессоры (Қазақстан)
Қасымова Г.	Педагогика ғылымдарының докторы, Сүлейман Демирел атындағы университеті профессоры (Қазақстан)
Лукашова С.	МА, аға оқытушы Сүлейман Демирел атындағы университеті (Қазақстан)
Мирзоева Л.	Филология ғылымдарының докторы, Сүлейман Демирел атындағы университетінің профессоры (Қазақстан)
Наташа Б. М. Нури Б.	PhD, Приштина университеті (Косово) PhD, ассист. проф., Сүлейман Демирел атындағы университеті (Қазақстан)
Ордабекова Х.	PhD, Сүлейман Демирел атындағы университеті профессоры (Қазақстан)
Төлепова С.	PhD, ассист. проф., Сүлейман Демирел атындағы университеті (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: Алматы облысы, Қарасай районы
040900, Қаскелең қаласы, Абылай хан көшесі 1/1
*e-mail: diana.yerlanova@sdu.edu.kz

Сүлеймен Демирель атындағы Университетінің хабаршысы: педагогика және оқыту әдістемесі

ISSN 2709-264X (online)

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген
07.04.2021, №KZ46VPY00034121 қайта есепке қою туралы куәлігі Сүлеймен
Демирель атындағы Университеті

Сайт: <https://journals.sdu.edu.kz/>

Editor-in-chief

Smakova K., PhD, assist. professor, Suleyman Demirel University, Kazakhstan

Technical editor

Yerlanova D., Science department specialist, Suleyman Demirel University,
Kazakhstan

Editorial board:

- Bekenova G.** PhD, associate professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Dauletkulova A.** Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Doganay Y.** PhD, senior lecturer at BANGUI University (Central African Republic)
- Erhozhina Sh.** Candidate of Pedagogical Sciences, assistant professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Kassymova G.** Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Lukashova S.** MA, Senior Lecturer, Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Mirzoeva L.** Doctor of philology, professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Nataša B. M.** PhD, University of Priština - Kosovska Mitrovica (Kosovo)
- Nuri B.** PhD, Assistant professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Ordabekova H.** PhD, professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Yegorov S.** PhD, assistant professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Yechshzhanov T.** PhD, associate professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Tulepova S.** PhD, assistant professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Zhumakayeva B.** Candidate of Pedagogical Sciences, Professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)

Address of the editorial office: Almaty region, Karasai district.

040900, city of Kaskelen, st. Abylai Khan 1/1

*e-mail: diana.yerlanova@sdu.edu.kz

Suleyman Demirel University Bulletin: Pedagogy and Teaching Methods

ISSN 2709-264X (online)

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan

Certificate of re-registration №KZ46VPY00034121 from 07.04.2021

Suleyman Demirel University

Site: <https://journals.sdu.edu.kz/>

Главный редактор

Смакова К., PhD, ассист. проф., Suleyman Demirel University, Казахстан

Технический редактор

Ерланова Д., специалист департамента Науки, Suleyman Demirel University, Казахстан

Редакционная коллегия:

Бекенова Г.	PhD, асоц. проф., университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Даулеткулова А.	Кандидат педагогических наук, асоц. проф., университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Доганай Я.	PhD, старший преподаватель Университета Банги (Орталық Африка Республикасы)
Егоров С.	PhD, ассист. проф., университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Ерхожина Ш.	Кандидат педагогических наук, ассист. проф. университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Есжанов Т.	PhD, каумд. проф., университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Жумакаева Б.	Кандидат педагогических наук, профессор университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Касымова Г.	Доктор педагогических наук, профессор университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Лукашова С.	МА, старший преподаватель университета имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Мирзоева Л.	Доктор филологии, профессор, университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Наташа Б. М.	PhD, Приштинский университет (Косово)
Нури Б.	PhD, ассист. проф., университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Ордабекова Х.	PhD, профессор, университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Тулупова С.	PhD, ассист. проф., университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)

Адрес редакции: Алматинская область, район Карасай
040900, город Каскелен, ул. Абылай хана 1/1
*e-mail: diana.yerlanova@sdu.edu.kz

Вестник Университета имени Сулеймана Демиреля: педагогика и методы обучения

ISSN 2709-264X (online)

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан

Свидетельство о переучета №KZ46VPY00034121 от 07.04.2021

Университет имени Сулеймана Демиреля

Сайт: <https://journals.sdu.edu.kz/>

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

<i>А. Т. Әбілда.</i> Подкаст және оның оқыту технологиясы ретінде тәжірибеге ену мәселесі	6
<i>А. Zh. Shaimkulova.</i> Оқушылардың жазу сауаттылығын жетілдіруде орфографиялық дағдыны дамытудың жолдары	15
<i>Ұ. Әбілда.</i> Мәтін арқылы білімалушылардың мәденитанымдық құзыреттілігін қалыптастыру	24
<i>А. Shalbayev, D. Moldabayeva, G. Tussupova.</i> Sir derya bөлgesi'nin etnik oluşumunun tarihi süreci (VI-XIII ҰҰ.).....	33
<i>N. K. Kamalova.</i> Ж.шаштайұлы шығармаларындағы әйелдер бейнесі	48
<i>А. Orynbekova.</i> Организация взаимодействий между учеником и учителем на уроке математики.....	56
<i>Д. Шарипбекова.</i> Компьютерлік лингводидактика: зерттелуі және негізгі базалық ұғымдары	65

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

PEDAGOGY AND TEACHING METHODS

FTAMP 16.01.11

DOI: <https://doi.org/10.47344/sdu20bulletin.v63i2.941>

Әбілда Аяулым Тәжіқұлқызы¹*

¹ Naileybury, Алматы, Қазақстан

*e-mail: 211301026@stu.sdu.edu.kz

ПОДКАСТ – ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ

Аңдатпа. Білім беру үдерісіне қандай технологияларды енгізе аламыз? Біздің басты мақсатымыз - білім берудегі инновациялық технологиялар негізінде қазақ тілі сабақтарында подкаст технологиясын дидактикалық құрал ретінде пайдалану. Білім беруде жаңа технологияларды пайдалану өте маңызды. Соның ішінде подкаст қызметін қолдану тіл үйренуде тиімді құралдардың бірі. Сондықтан бұл қызмет оқыту технологиясы ретінде жеке қарастыруды қажет етеді. Подкаст – ұзынды-қысқалы серияларға біріктірілген, жүктеп алуға және онлайн тыңдауға болатын аудио жазбалар. Бұл мақалада подкаст технологиясының тәжірибеге ену мәселесі талқыланып, оны қазақ тілі сабақтарында тиімді пайдалану және құрастыру жолдары қарастырылады. Білім саласындағы инновациялық технологиялар дегеніміз - тек техникалық құралдар ғана емес, сонымен бірге жаңаша әдістеме, білім берудің жаңа амалы.

Түйін сөздер: қазақ тілі, әдістеме, подкаст, жаңа технология, аудио, оқыту, дидактика, интернет.

Заман дамып, әлем өзгерген сайын білім беруде де жаңалықтар орын алуда. Жаңартылған білім беру мазмұны оқушыға субъект ретінде баға беріп, оның жеке тұлға ретінде дамуына жағдай жасау. Оқушыны өздігінен білім алуға қабілетті етіп тәрбиелеу - заманауи мұғалімнің басты міндеті. Ол үшін біз қандай жаңаша тәсілдерді қолдана аламыз? Білім беру үдерісіне қандай технологияларды енгізе аламыз? Біздің басты

мақсатымыз - білім берудегі инновациялық технологиялар негізінде қазақ тілі сабақтарында подкасттехнологиясын дидактикалық құрал ретінде пайдалану. Білім саласындағы инновациялық технологиялар дегеніміз - тек техникалық құралдар ғана емес, сонымен бірге жаңаша әдістеме, білім берудің жаңа амалы. Подкаст – ұзынды-қысқалы серияларға біріктірілген, жүктеп алуға және онлайн тыңдауға болатын аудио жазбалар. Әдеттегі радиодан ерекшелігі

– қай жанрды қай уақытта тыңдайтынын адам өзі шешеді. Осылайша тыңдалым дағдыларын дамытудың жаңаша әдісін ұсынатын подкаст қызметі қазақ тілі сабақтарында оңтайлы нәтиже берері сөзсіз. Шет тілін үйрету әдістемесінде түрлі техникалық құралдар қолданылады.

Олар: электронды пошта, блог, видеоконференция, телеконференция, т.б. Соның бірі подкаст технологиясы. Күнделікті өмірде үнемі шет тілдерін тыңдап өскен баланың ойлауы да шет тілінде бола бастайды. Ал біз қазақ тілі сабақтарында подкаст қызметін пайдалану арқылы оқушылардың шет тілді контенттен бөлек, қазақ тілді ақпаратты да тұтынуына жағдай жасай аламыз. Яғни шынайы тілдік орта жасауға тағы бір мүмкіндік туады.

Подкастинг термині екі сөзден тұрады: *iPod* – атақты mp3 плеердің атауы, *broadcasting* ағылшынша «хабар тарату» деген мағынаны білдіреді. Бұл термин алғаш рет 2004 жылы қолданылып, кейінірек 1-ші подкаст та пайда болды. Подкаст қызметін білім беру жүйесінде қолдану тиімді тәсілдердің бірі. Подкаст – ұзынды-қысқалы серияларға біріктірілген, жүктеп алуға және онлайн тыңдауға болатын аудио жазбалар. Әдеттегі радиодан ерекшелігі – қай жанрды қай уақытта тыңдайтынын адам өзі шешеді. *Подкаст* - подкастинг нәтижесінде пайда болған өнім. Подкасттар әдетте белгілі бір тақырыпта жасалады және жариялану мүмкіндігіне ие.

Енді интернет ресурстарының материалдары негізінде қазақ тілін оқытуда подкаст қызметін қолданудың **мүмкіндіктері мен тиімділіктерін** қарастырайық:

- халықтың сөз мәдениетінің құнарын көрсететін түрлі фразеологизм, идиома, мақал-мәтел, неологизмдерді пайдалана отырып жазылған хаттарға, тілші ғалымдардың, сарапшылардың ауызша және жазбаша пікірлеріне лингвистикалық талдау жүргізу.

- білім алушылар білікті мамандардың әдеби шығармаларды талқылау эпизодтарын тыңдап, тың ойларға қанық болады;

- оқушылар подкаст жазу процесіне қатысып, өз өнімдерін ұсына алады;

- қазақ халқының хабар алмасу ерекшеліктерін, тілдік этикетін,

мәдениет ерекшеліктерін, салт-дәстүрін танытатын мәдениеттану ғылымымен танысу;

- халық мәдениетінің әлеуметтік және саяси құрылымын көрсететін тілдің активті және пассивті лексикасымен сөздік қорды толықтыру [1].

Ал біз қазақ тілі сабақтарында подкаст қызметін пайдалану арқылы оқушылардың шет тілді контентті қолданбай, қазақ тілді ақпаратты тұтынуына жағдай жасай аламыз. Яғни шынайы тілдік орта жасауға тағы бір мүмкіндік туады.

Интернеттің виртуалды ортасы уақыт және кеңістік шеңберінен шығуға мүмкіндік береді. Яғни оқушы кез келген уақытта қай жерде отырғанына қарамастан білім ала алады, сыныпта өткен дәрісті қайта тыңдай алады. Бірақ интернеттің тек көмекші техникалық құрал ғана. Оның жемісті нәтиже беруі үшін оқыту үрдісінде оны сауатты қолдану керектігін ұмытпаған жөн.

Подкаст технологиясының дидактикалық ерекшеліктері:

- подкасттар көпқызметті. Себебі подкасттарды қазақ тілі сабағында қолдана отырып, оқылым, айтылым, тыңдалым және жазылым секілді оқу әрекеттерін қатар дамытуға болады. Сонымен қатар подкасттар қазақ тілінің әлеуметтік-мәдени құзіреттілігін танытып, ерекше тілдік қолданыстарды өмірде қолдануға жол ашылады.

- подкаст мультимедиялық құрал. Оның негізгі түрлері: аудиоподкасттар, бейне-подкасттар, кеңейтілген подкасттар. Сонымен қатар аудио арқылы ақпаратты жеткізудің мәтін, сурет, бейне, кесте немесе сызба, анимация секілді формалары да кездеседі.

- подкаст медиақұзіреттілікті дамытады. Подкасттармен жұмыс істеу үшін, ең алдымен, компьютерді қолдану дағдыларын, интернет желісінен файлдарды жүктеу, оны мобильді құралдарға жіберу, қажет жағдайда ақпараттарды өңдеу және қайта жасау құзіреттіліктерін игерген жөн. Бұл әрекеттердің барлығы да медиақұзіреттілікті талап етеді.

Сонымен қатар тіл оқытуда подкаст технологиясын қолдану кезінде мына маңызды қызметті ұмытпаған жөн: ол- оқытудың мотивациялық негізі. Подкаст - білім алушылардың біріге отырып жұмыс жасауында өте күшті мотивациялық құрал. Танымдық және эмоционалдық қызығушылықтар тіл үйренуде өте маңызды рөл атқарады, оқу материалдарын есте жақсы сақтауға әсер етеді, зейіннің жұмысын жақсартып, оқытудың тәрбиелік мәнін арттырады.

Сыныпқа арналған подкастингтің қолданыстары өте көп. Олар нұсқаулық беру үшін пайдаланылуы мүмкін. Подкасттарды білім алушылар артефакт ретінде және оқытудың дәлелі ретінде де қолдана

алады; мысалы, оқушы эссе жазудың орнына тұжырымдаманың қысқаша мазмұны ретінде қысқаша подкаст дайындауы мүмкін. Подкасттарды оқу процестері немесе өнімдері туралы өзіндік рефлексия құралы ретінде де пайдалануға болады.[3] Сабаққа қатыспаған оқушылар подкасттарды сабақ дәрістерін, күнделікті сабақтарды, үй тапсырмаларын, үлестірме материалдарды және т.б. көру үшін қолдана алады. Сонымен қатар оқушылар өздерінің оқу тәжірибесімен бір-бірімен және басқа мектептің басқа оқушыларымен бөлісу үшін жеке подкаст жасай алады.

Джонатан Коплидің айтуы бойынша көптеген студенттер подкасттарды дәріс материалдарына қосымша ретінде пайдалануды таңдайды. Сабақ басталмас бұрын студенттер подкасттарды тындап, алдағы дәріс туралы жалпы түсінік алады. Бұл олардың өздеріне деген сенімділігін арттырады және дәрісті әлдеқайда жеңіл қабылдайды. Подкасттарды қолдану студенттерді сабаққа жақсы қатысуына және пікірталасқа ықпал етеді. Подкасттарды жүктеу подкаст жүктелгеннен кейін де, емтихандарға немесе тапсыру мерзіміне дейін де ең жоғары деңгейге жетеді.[6] Студенттер подкасттарды емтиханға шолу шеңберінде пайдаланады, өйткені онда курстық материалды бекітудің әртүрлі әдістері ұсынылған. Сонымен қатар, ауырып қалуына немесе өзге де себептерге байланысты дәрісті жіберіп алған студенттер подкасттарды пайдаланып, тақырыпты қуып жете алады [6].

I. БЕКІТУ КЕЗЕҢІ

1-қадам. Жұмысты бекіту және жоспарлау. Мұғалім оқушыларға сабақтың мақсаты мен міндеттерін түсіндіреді. Оқушылар подкастты желіге орналастыру платформасын және жұмыс жоспарын, сонымен қатар оқуудерісін бағалау өлшемімен таныстырады.

Мұғалім	Оқушы
- оқуқызметінің құрылымын түсіндіреді;	сұрақтар қояды.
- соңғы нәтиже қалай болатынын болжайды;	
-оқушылардың өзін және өзгелерді бағалау өлшемдерімен таныстырады;	
Жұмыс алгоритімін түсіндіреді.	

<p>2-қадам. Подкасты серверде орналастыру, онлайн пікірталас ұйымдастыру ережесімен таныстыру</p>	
<p>Мұғалім</p>	<p>Оқушы</p>
<p>- грамматиканы оқытатын подкаст қызметінің (www.podomatic.com) сайтына береді;</p>	<p>- грамматиканы оқытатын подкаст қызметінің (www.podomatic.com) сайтына тіркеледі;</p> <p>- подкаст сайтына тіркеледі;</p> <p>видеофайлдарды орналастыру нұсқаулығымен танысады;</p> <p>- микроблогта орналастыру</p>
<p>- оқушыларды тіркейді;</p>	
<p>- оқушыларға(www.podomatic.com) сервисінде подкасты орналастыру ережесін түсіндіреді;</p>	
<p>- оқушыларға микроблогта орналастыру ережесін түсіндіреді.</p>	
<p>3-қадам. Мұғалім www.podomatic.com сайтына пайдалана отырып, оқушылары үшін жеке парақша ашады. Осы ашқан бетке сайтқа кірушілерге тапсырмалар береді. Мысалы, қазақ тілі сабағының тақырыбы және оның жүргізушілері жазылады. Онда мұғалім 1-2 минуттық подкаст құрып, жаңа сабақты түсіндіргені дұрыс.</p>	
<p>Мұғалім</p>	<p>Оқушы</p>
<p>- подкаст сервисіндегі сайтқа бір подкаст құрады және орналастырады;</p>	<p>Көреді, есте сақтайды, сұрақтар қояды.</p>
<p>- оқушылардың өздері жүргізетін подкаст тақырыбын бекітеді;</p>	
<p>- подкаст көлемін белгілейді;</p>	
<p>- подкасттың қайда, қалай жазылатынын талқылайды.</p>	

II. ІС-ӘРЕКЕТ КЕЗЕҢІ

5-қадам. Тақырып таңдау және подкаст мәтінін жазу. Оқушыларға грамматикалық тапсырмалар дайындау ұсынылады. Іздену жұмыстарының алдында әрбір оқушы өзін таныстырады: жасы, тұрғылықты жері мен оқитын мектебін таныстырады. Одан соң подкаст бекітілген тақырып бойынша жалғасады. Осы қадамды жасау барысында оқушылар грамматикалық ережелерді меңгереді: мақсатына қарай жұрнақ пен жалғауларды ажырату жұмыстарын жасайды. Мұғалім оқушыға грамматика-лексикалық тұрғыдан сауатты мәтін талдау ережелерін түсіндіруі керек. Кейін подкаст сервисіне салып, жариялауды ұсынады.

Мұғалім	Оқушы
<ul style="list-style-type: none"> - оқушылардың жұмыстарына талдау жасайды; - подкаст мәтінін дайындайды. 	<ul style="list-style-type: none"> - подкаст мәтінін құрастырады; - кемшіліктерін қарайды, салыстырады.

6-қадам. Подкаст жазу. www.podomatic.com сервисін пайдалана отырып, оқушылар өз сөзін жазады. Желілік бағдарламада жүргізушінің сөйлеген сөзі сапалы болу үшін қайта-қайта жаза беруіне болады.

Мұғалім	Оқушы
<ul style="list-style-type: none"> - оқушылардың www.podomatic.com сервисінде подкастты жариялауын бақылайды; 	<ul style="list-style-type: none"> - подкастты www.podomatic.com сервисінде жазады, орналастырады.

7-қадам. Оқушылардың подкастын көру (тыңдау). Мұғалім әрбір дайындалған подкастты сыныптан тыс уақытта мұқият тыңдап, танысып шығуы керек.

Мұғалім	Оқушы
<ul style="list-style-type: none"> - оқушылардың өздері жасаған подкастын тыңдауын қадағалайды; 	<ul style="list-style-type: none"> - өз тобының жасаған подкастымен танысып шығады.

8-қадам. Подкастты онлайн платформада талқылау. Әрбір подкастты тыңдап болған соң, оқушылар онлайн платформадағы талқылауға қатысуы керек.

Мұғалім	Оқушы
-оқушылардың әрбір подкастқа түсініктеме жазуын қадағалайды;	- микроблоктағы подкаст парақшасына әрбір эпизод бойынша түсініктеме жазады.
9-қадам. Желідегі талқылаудан соң оқушыларды аудиторияға шақырып, жалпы пікірталасқа қатысып, ұнаған подкаст туралы талдау жасау ұсынылады.	
Мұғалім	Оқушы
-оқушыларға подкасты топпен талқылауды ұсынады.	- өздері ұнатқан подкаст туралы пікір білдіреді.
БАҒАЛАУ КЕЗЕҢІ	
10- қадам. Топтың/оқушының өзін-өзі бағалауы.	
11- қадам. Мұғалімнің бағалауы.	

Кесте 1. П.В. Сысоев «Тіл үйретудегі подкасттар»

Қорытындылай келе, подкаст қызметі оқушылардың жеке тұлғалық мүмкіндіктерін ескере отырып оқытатын білім беру технологиясы деуге толық негіз бар. Сонымен қатар подкаст оқушылардың шығармашылығының шындалуына да көмектеседі. Тіл оқытуда подкасттарды қолдану уақыт пен кеңістікке бағынбай, кез келген уақытта кез келген жерде білім алуға мүмкіндік береді. Осылайша тыңдалым дағдыларын дамытудың жаңаша әдісін ұсынатын подкаст қызметі қазақ тілі сабақтарында оңтайлы нәтиже берері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Иманқұлова С.М., Түсіпқалиева Р.Қ. Жаңа буын электронды білім беру ресурстары арқылы тілді меңгеруді жетілдіру мәселесі. «Современные инфокоммуникационные и дистанционные технологии в образовательном пространстве школы и вуза» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция. – Чехия-Прага. – 27–28 наурыз 2014. – Б. 93-97.
- 2 Образование для мирового сообщества // Образование: сокрытое сокровище. – Париж: ЮНЕСКО, 1997. – С. 111, 248.
- 3 Сысоев П.В. Подкасты в обучении иностранному языку // Язык и культура. – 2014. №2 (26). – С. 189–201.
- 4 Х.Ж. Хамитова. Жаңа технологияны қолдану жолдары //

- 5 С.К. Кауашев. Білім берудегі жаңа мазмұн: жаңа технологиялық әдістерді пайдаланудың тиімділігі // Педагогика мәселелері. – 2012. №2. – 3-9 б.
- 6 Мирсеитова С. / «Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде»/ -Қарағанды, 2008ж., 24-25б.

References

1. İmanqūlova S.M., Tūsiḡqalieva R.Q. Jaña buyn elektronḡy bılım beru resurstary arqyly tıldı meñgertudi jetildiru mäselesi. «Sovremennye infokommunikacionnye i distansionnye tehnologiiiv obrazovatelnom prostranstve školy i vuza» atty halyqaralyq ġylymi-praktikalyq konferensia. – Chehia-Praga. – 27–28 nauryz 2014. – B. 93-97.
2. Obrazovanie dlä mirovogo soobşestva // Obrazovanie: sokrytoe sokrovişe. – Parij: ÜNESCO, 1997. – S. 111, 248.
3. Sysoev P.V. Podkasty v obuchenii inostrannomu iazyku // İazyk i kültura. – 2014. №2 (26). – S. 189–201.
4. H.J. Hamitova. Jaña tehnologiany qoldanu joldary // «Qazaq tılı men ädebieti»/ – Almaty: Ata – mūra, 2011j.
5. S.K. Kauaşev. Bılım berudegi jaña mazmūn: jaña tehnologialyq ädisterdi paidalanudyñ tiimdiligi // Pedagogika mäseleleri. – 2012. №2. – 3-9 б.
6. Mirseitova С. / «Oqytu izdenis retinde jāne izdenis oqytu retinde» / -Qarağandy, 2008j., 24-25b.

Әбілда Аяулым Тәжіқұлқызы¹

¹ Haileybury, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: 211301026@stu.sdu.edu.kz

PODCASTS: AN EFFECTIVE TOOL FOR LEARNING THE KAZAKH LANGUAGE.

Abstract. What technologies can we involve in the educational process? Our main goal is to use podcast technology as a didactic tool in Kazakh language classes based on innovative technologies in education. It's important for educators to integrate new technologies in the classroom. Among them, the podcast offers a range of potential benefits, including optimizing learning for

language students. Therefore, this activity requires individual consideration as a learning technology. A podcast is a collection of short and long audio recordings that you can download and listen to online. This article discusses the application of podcast technology and ways of its effective use and construction in Kazakh language classes. Introducing such technologies in education will not only innovate technical tools in the classroom, but also expand teaching methodologies and educational processes

Keywords: Kazakh language, methodology, podcast, new technology, audio, teaching, didactics, Internet.

Абилда Аяулым Тажикулқызы¹

¹ Haileybury, Алматы, Казахстан

*e-mail: 211301026@stu.sdu.edu.kz

ПОДКАСТ – ЭФФЕКТИВНЫЙ ИНСТРУМЕНТ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. Какие технологии мы можем внедрить в образовательный процесс? Нашей основной целью является использование технологии подкастов в качестве дидактического инструмента на уроках казахского языка на основе инновационных технологий в образовании. Очень важно использовать новые технологии в образовании. Среди них использование сервиса подкастов является одним из самых эффективных инструментов для изучения языка. Поэтому данная деятельность требует индивидуального рассмотрения как технология обучения. Подкаст — это коллекция коротких и длинных аудиозаписей, которые можно скачать и слушать онлайн. В данной статье рассматривается применение технологии подкастов и способы ее эффективного использования и построения на уроках казахского языка. Инновационные технологии в сфере образования – это не только технические средства, но и новая методика, новый метод образовательного процесса.

Ключевые слова: казахский язык, методика, подкаст, новая технология, аудио, обучение, дидактика, Интернет.

Келін түсті 7 Наурыз 2023

Шаймкулова Аида Жәнібекқызы¹*

¹ Сүлейман Демирел атындағы мектеп-интернат-колледжі, Алматы,
Қазақстан

*e-mail: 211301003@stu.sdu.edu.kz

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖАЗУ САУАТТЫЛЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУДЕ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ДАҒДЫНЫ ДАМУТУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Андатпа. Жазуды меңгеруде үйретілетін лингвистикалық дағдының бірі – орфографиялық дағды. Орфографиялық дағды – өте күрделі үдеріс. Бұл дағды – сөздің дыбыстық құрамына, грамматикалық білімге сүйене отырып, орфограмманы тану және оған лайық ережелерді қолдана білу дағдыларын қарастырады. Орфографиялық дағдыны меңгеру арқылы оқушылардың тек жазу сауаттылығын ғана емес, грамматикалық білімдерін арттыруға болады. Мақалада жазуда орфографиялық дағдыны қалыптастыру және оны дамытуға байланысты зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектеріне жалпы шолу жасалады. Білім беру үдерісінде орфографиялық дағдының алатын орны мен маңыздылығы туралы сөз қозғай отырып, орфографиялық дағдыны дамытуға арналған дәстүрлі жүйеге негізделген, әрі цифрлық оқыту бағдарламалары арқылы түзілген тапсырмалар жиынтығы ұсынылған. Мақала қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің қолданысына жарайтын әдістемелік көмекші құрал болады

Түйін сөздер: жазылым, жазу сауаттылығы, орфографиялық дағды, грамматикалық білім, орфоэпиялық норма, орфографиялық норма.

Мемлекеттік білім беру бағдарламасына сәйкес қазақ тілін оқытуды дамытуға ықпал ететін оқу процесін ұйымдастырудың әдістері мен нысандарын іздеу жолымен іске асыру нәтижесінде біз білімді ғана емес, бәсекеге қабілетті тұлғаны да қалыптастыра аламыз.

Мақалада біздің басты мақсатымыз инновациялық технологиялардың көмегімен оқушылардың жазбаша іс-әрекетінде орфографиялық дағдыларды қалыптастыруды негіздеу болып табылады. Мақсаты сабақтың қызықты әрі нәтижелі өтуі болды, бұл келіссөздер цифрлық технологиялардың модельдеріне негізделген. Тілді үйрену, ана тілін

меңгерген білімді тұлғаны қалыптастыру, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар шығару, тілге байланысты барлық іс-шараларды қамтамасыз ету–алдыңғы қатарда тұрған өзекті мәселелер.

Жұмыс нәтижесінде бүгінгі оқушыға қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытудың коммуникативтік жағы, тілдік мәдени-танымдық біліктілігі жеткізіледі, жан-жақты білімді тұлға дайындалады.

Бұл ретте әдіскер мұғалімнің міндеті жоғарыда аталған салалардың барлық түйіндік заңдылықтары негізінде жазуды оқытудың тиімді модельдерін табу, сондай-ақ сапалы сөйлеу қызметін жүзеге асыруды көздеу болып табылады. Кімге үйрету керектігін, неге үйрету /үйрету/, неге, қандай мақсатта және қалай үйрету керектігін қарастыру керек. Лингвист немесе мұғалімнің екпіні – сапалы оқытудың жолдарын табу, қалай үйренетінімізді анықтау, бұл жақсы нәтиже береді.

Ең өзекті мақсаттардың бірі белсенділікті дамыту мақсаттары, оқушылардың қажетті дағдылары мен дағдыларын қалыптастыру, оқушылардың жазбаша сауаттылығын жетілдіруде орфографиялық тақырыпты нәтижелі оқытуға бағдарлану болды.

Көрсетілген мақсатқа және ғылыми болжамға сәйкес біздің зерттеудің мынадай міндеттерін шешу көзделеді:

- орфографиялық дағдыларды зерттеуге шолу, оқыту әдістемесіндегі рөлдер;

- оқу іс-әрекетінің теориялық негіздеріне тоқталу, салыстыру;

- оқушылардың жазбаша сауаттылығын жетілдіруде орфографиялық дағдыларды қалыптастыратын оқыту тәжірибесін жинақтау, ғалымдардың жұмыстарына шолу;

- жаңа оқыту технологиялары, бір-бірімен қарым-қатынас жасау, сыни тұрғыдан ойлау және проблемаларды шешу дағдыларын қалыптастыру арқылы қол қою әрекеттерін меңгеруге бағытталған әдістер мен тәсілдерді жүйелеу [1].

Шетелдік ғалымдардың лингвистикалық білімдерді сараптаған тәжірибелері үлгі ретінде алынды. Атап айтқанда, С.К. Фоломкина, Ю.К.Бабанский, Я.А. Коменский, И.Я. Лернер, М.Н. Скаткин, т.б. еңбектері, ал Қазақстандық ғалымдардан Ф.Оразбаева, С.Жиенбаев, Б.Құлмағамбетова, М.Қожамбердиеваның еңбектері басты назарға алынды.

Жазылым оқылымнан бірінші жүреді. Себебі, ғалым А.Байтұрсынов зерттеулерінде: «...Жазу жоқ кезде оқу жоқ. Оқудан жазу дүниеге келген. Оқуды жазу тудырған. Оқу мен жазу қатар жүреді. Оқытушылар үйретуді

оқудан бастаса, әдістер оқытқанын жаздырып, жазудан бастаса, жаздырғандарын, не жазғанын оқытып отыру керек [2, 14]» - дейді.

Тілші ғалымның «тіл жұмсақ» шығармасында тапсырмалар жүйесі: «жауаптар жазу», «жатқа жазу», «сөздерді айту» және т.б. баланы жазуға, жазуға үйретуді қамтиды.

Мысалы: «Гастар» жұмысы бойынша мақал-мәтелдерді көшіру:

«Көздеріңіз ауырған кезде, сіз;

Іштің ауыруы, тамақ ауруы;

«Ой, мерген-ақ» өлеңін есте сақтау керек. Жаттағаннан кейін жатқа жазу керек. «Сөзді айту» тапсырмасы бойынша: ұқыптылық-ұқыптылық, немқұрайлылық [3].

Демек, корреспондент ғалым сөйлеу әрекеттерінің әрқайсысын бір-бірімен байланыста қарастырғаны белгілі, бірақ ол бөлек тоқтамады. Осылайша, жазылым тілдік және қатысушы тұлғалардың қасиеттерімен байланысты бола отырып, олардың тұрақты, қалыптасқан жүйесі арқылы жүзеге асырылатындығымен және белгілі бір хабарламаны жарықтандыратындығымен ерекшеленеді.

Жазылым бүкіл адамзатқа қажет. Қатысушы тұлғалардың тілдік, сыртқы түрі және ішкі мазмұнмен байланысты, сондай-ақ белгілі бір ақпарат хабарламаны қабылдау мен жарықтандыруды қамтамасыз ететін сөйлеу әрекеттерінің бірі болып табылады.

Кез келген ғылымды зерттеуге келгенде жазылу қиын және қиын жұмыс. Жазылым ежелгі заманнан бері таңбалау әрекетінен пайда болды. Тілдік қарым-қатынастың негізгі элементі ретінде жазылу ғасырлар бойы сақталып келе жатқан ақпарат көзі болып табылады. Жазылымды іске асыру тәсілдері:

-жазбаша сөйлемнің лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, әдістемелік ерекшеліктерін тану;

- жазуды оқытудың негізгі алғышарттарын білу;

- жазбаша жұмыстарды дұрыс жоспарлау.

Мысалы, экспозиция жазу жұмысы, эссе жазу тапсырмалары, жазбаша жұмыстарды үздіксіз тексеру қажеттілігі, көркем жазуға баса назар аудару, сауаттылыққа баса назар аудару – қол қою қызметінің негізгі аспектілері. Жазылымның мазмұнын да ескерген жөн. Автордың өзі бейнелеген немесе бейнелеген құбылысты, тақырыпты, бейнелімазмұнды жазу қабілетіне баса назар аудару керек.

Қазіргі білім беру процестері көптеген өзгерістерге ұшырауда. Қазіргі әдіскерлер оқыту саласында ерекше назар аударатын өзекті мәселе – тілді коммуникативті-танымдық аспект тұрғысынан зерттеу.

Коммуникативті оқыту технологиясына негізделген оқыту – бұл оқушыны ауызша (тыңдау, түсіну, сөйлеу) және коммуникацияға (оқу, жазу) тарту, яғни оқытылатын тілде қарым-қатынасты қалыптастыру.

Коммуникативті оқыту технологиясы ағылшын тілін оқытудағы оқу–тәрбие процесінің барлық мақсатты міндеттерін қамтиды. Демек, коммуникативті оқыту тілдік іс-әрекеттің барлық түрлерінде, тыңдауда да, сөйлеуде де, оқуда да, жазуда да қалыптасады, өйткені ол оны жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Коммуникативті жаттығуларға келесі жаттығулар жатады: «миға шабуыл», ауызша сөйлеу (диалог, монолог), рөлдік ойын, сұхбат, жоба [4, 55].

Демек, коммуникативті-танымдық аспект-бұл шығармашылық пен танымға негізделген ғылым жүйесі, оны оқуда қарастыра отырып, оқушыға жауапкершілік пен зейінді сіңіруге болады.

Жазу-тілдік тұлғалардың графикалық және фонематикалық жүйесіне негізделген, лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, әдіснамалық ерекшеліктеріне байланысты адамдардың ұзақ мерзімді қарым-қатынасына мүмкіндік беретін күрделі әрекет [5, 107]. Қазақ тілін меңгеру, ана тілінде дұрыс сөйлеу, дұрыс жазу үшін, ең алдымен, қазақ тілінің негізі болып табылатын дыбыстық жүйені үйренуге назар аудару керек. А. Байтұрсынұлы: «егер сіз дыбыстарды тізімдеуді үйренсеңіз, дыбыстарды тізімдеу қиын болмайды. Егер сіз сөзде қанша дыбыс бар екенін білсеңіз, онда әріптерді қою қиын болмайды [6, 330]».

Лингвистикалық жазуды оқыту дағдыларының бірі – емле. Орфографиялық дағдылар өте күрделі процесс. Ол грамматикалық білімге сүйене отырып, емлені тану дағдыларын және өзіне лайық ережелерді қолдану дағдыларын қарастырады.

«Емле – бұл тілдегі сөздерді дұрыс жазу ережелерінің жиынтығы. Емле тілдегі сөздердің, олардың әртүрлі тұлғаларының емле нормасын белгілейді [7, 114]» - дейді Н.Уәли.

Мұндай ережені меңгермеген оқушы жазуды да, тілді де сауатты меңгере алмайды. Қазіргі уақытта оқушылардың емлеге қатысты сауатты жазуда қателіктері бар.

Олар:

1. түпнұсқа дыбыстарды жазу процесінде;
2. қысқартылған сөздерге қосымша қосылыста;
3. Мен және Ю әріптерін жазуда;
4. сөздерді жазу процесінде;
5. қазақ тіліндегі еріндік, деспоттық дауысты дыбыстарды жазу ерекшеліктері мән бермей;

6. қалың, нәзік дыбыстардың фонематикалық қасиеттерін есте сақтамайды;
7. дауыссыз дыбыстардың ерекше белгілерін дұрыс білмеу және т. б.

Ғалымдар емлені оқытуға көптен бері назар аударып келеді, өйткені сауаттылықтың негізі мектептен қалыптасады. Оған Ш. Сарыбаев және Ж. Шәкеновтың әдістемелік нұсқаулары мен ғылыми еңбектері мақалаларды айтуға болады [8, 41].

Сонымен, ғалымдар морфологиялық позиция біріктірілген сөздердің, қос сөздердің, қысқартылған сөздердің емлесін белгілейді және, ең алдымен, орфографияны оқыту әдісін меңгеру үшін оны әдістемелік тұрғыдан топтастырады деп болжайды.

Атап айтқанда:

1. емлені түсіндіру. Мұғалім оқушыларға жазуға қиын сөздерді жазып, көрсету арқылы түсіндіреді.
2. жатқа жазу. Орфографиялық жағынан талқыланатын сөз оқушылар өз бетінше жазады.
3. аралас хат. Бұл орфографиялық және шығармашылық қасиеттерге ие. Сондықтан бұл аралас хат деп айтылады. Яғни, аралас хатта емле туралы әңгіме жатқа жазылады.
4. әдейі қате жазылған сөзді мұғалім оқушыға жеткізеді және оны түзетеді.
5. Орфографиялық сөздікті қолдану. Мұғалім тақтаға жазу қиын сөзді жазады және сөздікте оқушыларды өз бетінше іздейді [9, 5].

Оқушылардың жазбаша сауаттылығын арттыру-қазақ тілі сабағының басты міндеттерінің бірі. Олай болса, 5-9 сыныптардағы емле бойынша жазбаша жұмыстар теориялық білімді игеру «мен білмеймін», - деді ол. Сондықтан оқушылар бастауыш сыныптарда өткен орфографияларды қайталап, оларды 5-9 сыныптарда оқыған орфографиялармен байланыстыра отырып, Сауатты жаза білуі керек ережелер мен анықтамаларға ие.

Енді орфографиялық дағдыларды қалыптастыруға байланысты жаттығуларды ұсынамыз.

Бақылау жаттығуы.

1- жаттығу. Сын есімдердің жазылуына назар аударыңыз. Қай тамырдан екенін анықтаңыз. Айғаным. Сырдария. Волшагала. Жанармай. Қолы. Қоян. Сөзжасам. Женгель. Қолғаптар. Жаманшубар. Балабақша. Телқожа. Ақмарал. Ұлытау. Қарақалпақ. Шикізат. Ақбозат. Жанкүйер.

2- жаттығу. Қысқартылған сөздерді жасау жолына топтаңыз. Кешкі сағат алтыда мектеп үйінде Алғабас колхозының жалпы жиналысы өтеді. Колхоз мүшесі 142 үй. (Б. Майлин).

Көшіру жаттығуы.

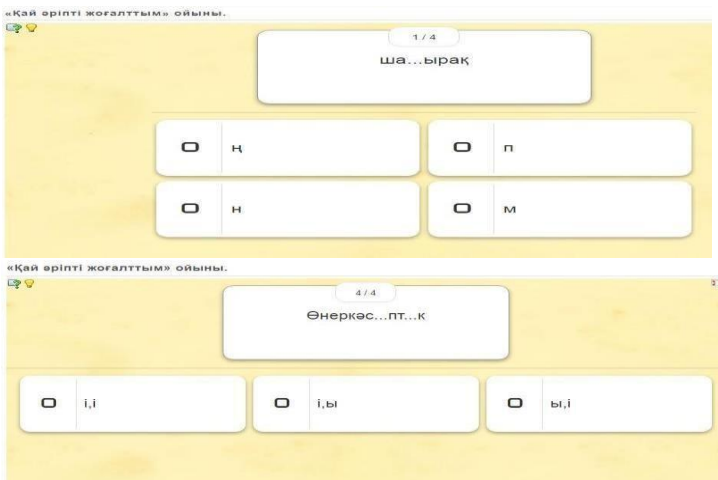
Жаттығуды сауатты көшіріп, қос сөздерді айтыңыз түрлердің айырмашылықтарын табыңыз, мағынасын түсіндіріңіз. Ойлары, сезімдері-түйсігі, жаны ұқсас адамдар ғана бір-бірімен дос бола алады. Өйткені мұндай адамдар бір-бірінің жағдайын жақсы түсінеді. Жүйеге көбірек адамдар келіп, екіншісінің сөзін айтпай, біреуінің ішіндегі пікірді түсінеді (А. Нұршайықов).

Грамматикалық жаттығу.

Берілген сөйлемдердегі қысқартылған сөздерге сәйкес келетін сын есімдер. 1. АҚШ... Халық тұтынатын электр энергиясы мен жылудың 25 пайызы АЭС-тен келеді... "мен білмеймін", - деп күбірледі ол. (Атамекен). 2. Өзбекстанның ҰҚШҰ...кездесу бұл жолы кездесудің жаңалықтарының бірі болды. (Егемен Қазақстан). 3. кеше Брюссельде НАТО Сыртқы істер министрі... мүше елдер Сыртқы істер министрлері кеңесіне қатысты. (Өркениет).

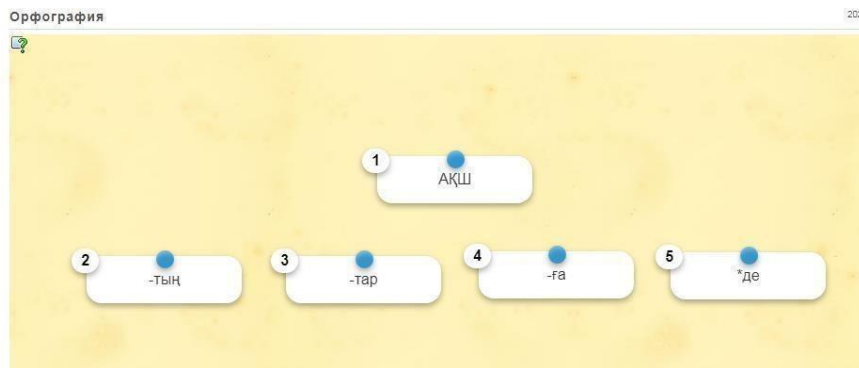
Іздеу жаттығуы. Қолданба нақты емле ережесіне байланысты немесе сөйлемдегі сөздерді өткізіп жіберіп, оларды оқушыларға үйретіңіз. Мысалы:...- а-а-а-а-а! ...тоқылған. [10].

Сонымен қатар, оқушыларға орфографиялық дағдыларды қалыптастыруда цифрлық технологияларды қолдану арқылы тапсырма беру өте тиімді нәтиже береді. Мысалы, оқытуда оқу.аррс қосымшасы арқылы сіз «Мен қай әріпті жоғалттым» тапсырмасын ұсына аласыз. Берілген тапсырмада оқушылар эллипстің орнына тиісті сөздерді қоюы керек. [11].

1-сурет. «Қай әріпті жоғалттым» тапсырмасы

Келесі тапсырмада оқушылар қысқарған сөзге тиісті жалғауды жалғауы қажет.

2- сурет. Қысқарған сөздерге жалғауды жалғау

Learning.apps бағдарламасы сынды worldwall, socrative, genially оқыту бағдарламалары бар. Осы аталған оқыту бағдарламалар арқылы орфографиялық дағдыны оқушыларға қызықтыра отырып, тез меңгертуге септігін тигізетін тапсырмалар ұсынуға болады.

Қазіргі жастарды «альфа» немесе «Z буыны» деп жіктеуге болады. Яғни, эксперименттерде z буынының цифрлық әлеуетінің даму қарқыны жоғары екендігі анықталды, ал жазу сауаттылығына келетін болсақ, ол баяулайды. Сондықтан біз интерактивті технологиялар мен дәстүрлі білімге негізделген тапсырмаларды орындау негізінде оқушылардың орфографиялық жазудағы сауаттылығы айтарлықтай артқанын анықтадық. Қорытындылай келе, «Біздің уақыт – бұл жазу уақыты. Біз жүйені, сөздің логикасын жаза білуіміз керек», - деді ұлт мұғалімі А.Байтұрсынұлы. Яғни, жазу қай кезеңде жазылса да, ол адамзаттың бүгінгі мен болашағын байланыстыратын алтын көпір ретінде қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас негіздері. Алматы, 2005
- 2 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992
- 3 Исабаев Ә. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері. Алматы; «Қазақ Университеті», 1993 – 160б.
- 4 Безымянная О.М., Лукьянов С.А. Диктанты с комплексным [анализом текста](#), - М.: Арыс пресс, 2003, - 256с.
- 5 Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы.-Алматы 2014ж.
- 6 Әлметова Ә.С. Көп мағыналы сөздер мен омонимдерді оқыту.

- Алматы, 2001.

- 7 Оразбаева Ф.Ш.Тілдік қатынас:теориясы және әдістемесі. Алматы: Білім, 2000, 207б.
- 8 Сарыбаев Ш.Қ.Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері. Алматы, 1959, -98б.
- 9 Аханов К., Кәтембекова Б., Әбдіғалиева Т. 6 сыныпқа арналған «Қазақ тілі оқулығына методикалық нұсқау» - Алматы: Рауан, 1990. – 90б.
- 10 Құлмағамбетова Б. Қазақ тілін оқыту методикасы. А.,1988
<https://learningapps.org/display?v=pfspnwks522>

References

1. Orazbaeva F.Ş. Tıldık qatynas negızderi. Almaty, 2005
2. Baitürsynov A. Tıl tağylymy. Almaty, 1992
3. İsabaeв Ä. Qazaq tılın oqytudyñ didaktikalıyq negızderi. Almaty;«Qazaq Universiteti», 1993 – 160b.
4. Bezymännaia O.M., Lükänov S.A. Diktanty s kompleksnym analiom teksta, - M.: Arys pres, 2003, - 256s.
5. Syzdyqova R. Tıldık norma jäne onyñ qalyptasuy.-Almaty 2014j.
6. Älmetova Ä.S. Köp mağynaly sözder men omonimderdi oqytu. – Almaty, 2001
7. Orazbaeva F.Ş.Tıldık qatynas:teoriasy jäne ädıstemesi. Alm ty: Bilim, 2000, 207b.
8. Saryaeв Ş.Q.Qazaq tılı metodikasynyñ keibir mäseleleri. Almaty, 1959, 98
9. Ahanov K., Kätembekova B., Äbdiğalievа T. 6 synypqa arналған «Qazaq tılı oqulyğyna metodikalıyq nūsqau» - Almaty: Rauan, 1990. – 90b.
10. .Qұлmağambetova B. Qazaq tılın oqytu metodikasy. A.,1988
<https://learningapps.org/display?v=pfspnwks522>

*Shaimkulova Aida Zhanibekkyzy*¹

¹Suleyman Demirel School-Boarding School-College, Almaty,
Kazakhstan.

*e-mail: 211301003@stu.sdu.edu.kz

**WAYS OF DEVELOPING GOVERNMENT IN IMPROVING THE
LITERACY OF STUDENTS.**

Abstract. One of the linguistic skills taught in writing is spelling skills. Spelling skills are a very complex process. This skill involves the ability to recognize a spelling based on the phonetic structure of the word, grammatical knowledge and apply the appropriate rules. The article provides an overview of the work of scholars who have conducted research related to writing literacy, spelling skills and its development. Talking about the role and importance of spelling skills in the educational process, a set of tasks based on the traditional system for the development of spelling skills and created through digital learning programs is presented.

Keywords: subscription, writing literacy, spelling skills, grammar knowledge, orthographic norm, spelling norm.

Шаймкулова Аида Жанибеккызы¹

¹ Школа-интернат колледж им. Сулеймана Демиреля, Алматы,
Казахстан

*e-mail: 211301003@stu.sdu.edu.kz

ПУТИ РАЗВИТИЯ ПРАВОПРАВИТЕЛЬСТВА В ПОВЫШЕНИИ ПИСЬМЕННОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. Одним из языковых навыков, которым обучают писать, являются навыки правописания. Навыки правописания-очень сложный процесс. Этот навык включает правописание и грамматику, основаннаена звуковой структуре и грамматике. В статье проводится обзор работ ученых, проводивших исследования, связанные с письменной грамотностью, орфографическими навыками их развитием. Говоря о роли и значении орфографических навыков в образовательном процессе, представлен комплекс заданий, основанный на традиционной системе развития орфографических навыков и созданный с помощью цифровых обучающих программ.

Ключевые слова: грамотность письма, орфографические навыки, знание грамматики, орфографическая норма.

Келін түсті 11 Ақпан 2023

Әбілда Ұлбала^{1*}

¹125 High School, Алматы, Қазақстан

*e-mail: 211301027@stu.sdu.edu.kz

БІЛМАЛУШЫЛАРДЫҢ МӘТІН АРҚЫЛЫ МӘДЕНИТАНЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Андатпа. Қазіргі уақытта білім беру жүйесі жаңа деңгейге көтерілді. Заман талабына сай білім беру жүйесі де өз алдына мақсат қойды. Ол өз ойы бар, барлық құзыреттіліктерді меңгерген, сауатты, психологиялық негіздерге сай білім алған, дүниетанымы кең, еркін ойлы тұлға дайындау. Соңғы уақыттарда білім беру жүйесінде білімалушылардың дүниетанымын кеңейту, таным көкжиегін дамыту мақсатында «мәдениеттанымдық құзыреттілік» ұғымы жиі қолданылуда. Мәдениеттанымдық құзыреттілігі қалыптасқан, жетілген тұлға әрдайым сұранысқа ие. Оқыту процесінде оқушының қабылдауына, зейініне, танымына, түсінуіне мән берілу қажет. Мәдениеттанымдық мәтіндер арқылы баланы оқытудың мәні өте зор. Мәтін арқылы оқушылардың мәдениеттанымдық құзыреттілігі қалыптасатыны мақалада дәлелденіп отыр. Оқушылардың мәтін арқылы мәдениеттанымдық құзыреттілігін арттырудың психологиялық негіздері мақалада тереңірек қарастырылады.

Түйін сөздер: таным, құзыреттілік, мәтін, танымдық аймақ, мәдениет, мәдениеттаным, оқыту.

Қазіргі таңда білім беру жүйесі қоғам талабына сай негізгі бағытын білімалушылардың ой-сезіміне, қабілетіне, қабылдауына, жалпытанымдық аймақтарға бағыттап, назар аударуда. Білім берудің басты мақсаты – озық ойлы, өзіндік талдау жасай алатын, жеке пікірі бар, шығармашылық тұрғыдан ерекше ойлай алатын, жан-жақты, қабілетті, өз ісіне жауапкершілікпен қарайтын, мәдени құзыретті тұлға қалыптастыру. Осы тұрғыда білім беру жүйесін жетілдіру мақсатында құзыреттілікті қалыптастыру тәсілі қолданылып жүр. Мақаламызда білімалушылардың мәтін арқылы мәдениеттанымдық құзыреттілігін арттырудың психологиялық негіздерін қарастырмақпыз. Психологиялық негіздерге

тоқталмас бұрын, құзырет, мәдениет, таным түсініктеріне анықтама беріп, мәденитанымдық құзыреттілік ұғымына тереңірек үңілсек.

Құзыреттілік ұғымы – соңғы жылдары педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзыреттіліктің латын тілінен аудармасы «competens», белгілі сала бойынша жан-жақты, хабардар, білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді [1, 30]. Білімалушылардың заман ағымына ілесіп, тұлға болып қалыптасуы үшін жан-жақтылық, нақтылық қасиеттері болуы абзал. Әр білімалушыны тұлға ретінде қалыптастыру – қоғамның міндеті әрі білім беру жүйесінің басты мақсаты.

Құзыреттіліктің кәсіби, әлеуметтік, азаматтық, интеграциялық, танымдық т.б. түрлері бар. Білімалушыларды жан-жақтан қаумалаған ақпарат көздерінен барлығын емес, керегін ғана сіңіріп, оны қажетіне қолдана алуды үйрету үшін құзыреттіліктің түрлерінің ішіндегі танымдық құзыреттіліктің, әсіресе мәденитанымдық құзыреттіліктің орны ерекше.

Таным – тұлғаның әлем, қоршаған орта және өзі туралы ойларының нәтижесі. Мәдениет – адам әрекетінің, саналы қызметінің көрінісі. Мәдениет адамсыз жаралмайды. Белгілі американ психолог-гуманисі А.Маслоу: «Мәдениет біздің психологиялық және биологиялық табиғатымызға өте жақын, сондықтан оқытудың негізі ретінде қарау керек», - дейді [2, 57]. Мәдениет, таным, құзыреттілік ұғымдарын біріктіре отырып, мәденитанымдық құзыреттілікке түсініктеме беріп өтсек. Мәденитанымдық құзыреттілік дегеніміз – құндылықтарға негізделген білім мен дағдыны игеріп, бойына сіңіріп, өмір сүру салтына пайдаланып, үздіксіз дамытып отыратын қабілеттің болуы. Аталған компоненттерді жүйелі түрде ұйымдастырғанда ғана мәденитанымдық құзыреттілік қалыптасады.

Білімалушылардың бойына мәденитанымдық құзыреттілікті қалыптастыруда мәтіннің қызметі орасан. Тұтас, жүйеленген, бас-аяғы жұп-жұмыр, ойы аяқталған, оқырманның танымын кеңейтетін мәтіндер кез келген уақытта «тәрбие құралы» бола алады.

И.Р.Гальперин «Текст как объект лингвистического исследования» атты еңбегінде: «Мәтін аяқталған сөйлеу үдерісінің туындысы болып табылады. Бұл туынды жазбаша құжаттың идеясында объектіленген, құжаттың, шығарманың түріне сәйкес әдеби сипатта өңделген, атаудан (тақырыптан), әр түрлі лексикалық, грамматикалық, логикалық, стилистикалық байланыста топтасқан ерекше бірліктер қатарынан тұрады.

Мәтін – бұл мақсаты мен прагматикалық мәні бар шығарма», -деп анықтама берген [3, 18]. Ғалымның пікірінше кез келген мәтіннің айтар ойы, өзіне тән ерекшелігі, мақсаты болады. Мәтіннің мақсатты болуы білімалушыға мәтін арқылы белгілі бір тақырыпты түсіндіруде, тың ой қозғауда, құзыреттіліктерді қалыптастыруда пайдасы көп. Мәтін – ауызша тараған барлық пайдалы ақпараттарды білімалушыларға жазбаша түрде жеткізу. Мәтінді білімалушыларға жеткізіп қана қоймай, саналарына сіңіре отырып, өмірінде пайдалануға да амал жасау керек.

Бір мәтінді әр білімалушы әртүрлі қабылдайды. Мәтіннің айтар ойын бірі терең түсініп, өмірінде пайдаланса, екіншісі жартылай қабылдайды, үшіншісі мүлдем түсінбеуі мүмкін. Мәтінді ұсынбас бұрын білімалушылардың психологиялық қасиеттеріне (қабылдау, ойлау, ес, зейін, қиял, т.б.), жас ерекшеліктері психологиясына, тұлға психологиясына назар аудару керек. Бір сыныпта отырса, демек бірдей қабылдайды, түсінеді деу қателік болмақ.

XX ғасырда психологтар бала дүниеге келгеннен бастап 7 жасқа дейінгі аралықты балалық шақ кезені деген тұжырымға келген. Ұзақ уақыт зерттеудің нәтижесінде қазіргі психология балалық шақ бала бастауыш сыныпты аяқтағанша, тіпті жасөспірімдік кезеңге дейін созылады дейді. Әлі балалық кезеңнен өтпеген білімалушыға күрделі, айтар ойы терең мәтінді ұсынсақ, жеткілікті дәрежеде қабылдап, ой қорыта алмайды.

Ұсынған мәтініміз ұғыныңқы, мақсатты және нәтижелі болуы үшін ең алдымен психологиялық негіздерге, оның ішінде білімалушының танымдық жан қуаттарына, басқаша айтқанда танымдық аймағына назар аударғанымыз жөн.

Танымдық аймаққа:

1. Зейін
2. Түйсік
3. Қабылдау
4. Ес
5. Ойлау
6. Қиял кіреді. Мәтінмен жұмыс кезінде, әр балаға құндылықтарды сіңіріп, құзыреттіліктерді қалыптастыруда танымдық аймақтың қаншалықты маңызды әрі керек екенін білу үшін әрқайсысына жеке тоқталып өтейік.

Мәтінмен жұмыс кезінде ең алдымен білімалушының зейінін мәтінге аударту керек. Оқу жұмысында зейіннің маңызы өте үлкен. Оқудың табысты болуы көбінесе мұғалімнің оқушылардың зейінін қаншалықты оқуға аудару білуіне байланысты [4, 131]. Зейін – сананың өзіне қатысы

жоқ дүниелерге назар аудармай, қажетті дүниелерге ден қоюы. Зейін ырықсыз, ырықты, үйреншікті деп үшке бөлінеді. Мұғалім мәтін мазмұнына шолу жасап, қызықтырса, білімалушы ырықсыз зейін салады. Яғни еркінен тыс назар аударады. Мәтінге қызыққан соң, соңына дейін оқып ырықты зейін аударады. Мәтіннің өзін қызықтыра алатынын, мәтіннен керегін табатынын білгеннен кейін үйреншікті зейін салады. Бала зейінін әрдайым тәрбиелеп отыру керек.

Зейін қойып оқыған мәтіндегі ақпараттарды түйсікке аударамыз. Түйсік – ақпараттардың санамызда, миымызда бейнеленуі. Түйсік таным процестеріне жатады, өйткені адам таным процестері арқылы дүниені таниды. Түйсік басқа психикалық процестерге – қабылдауға, есте сақтауға, ойлауға, қиялға материал береді [4, 148]. Түйсік арқылы білімалушы мәтіннен әсер алады, ой түйеді.

Түйсік арқылы миға жеткен ақпараттарды сан жағынан емес, сапа жағынан бейнелейтін түйсіктердің жиынтығы – қабылдау. Әр білімалушының қабылдауы әртүрлі. Тұтастай қабылдау немесе іріктеп қабылдау – білімалушының ерекшелігі. Мысалы, мәтінде қайырымдылық, жауапкершілік және еңбекқорлық жайлы ақпараттар берілсе, бір білімалушы тек жауапкершілік немесе қайырымдылық жайлы айтылған қатарды, екінші білімалушы тұтас мәтінді қабылдауы мүмкін.

Санада қабылданған мәліметтердің сақталуы ес деп аталады. Есте қалдыру процесінде мәліметтердің ерекшелігі маңызды. Білімалушы мәтіннен бірнеше сөйлемді немесе тұтас мәтінді бір оймен есте сақтайды. Мәтінді есте сақтауда ассоциация маңызды. Кез келген жағдайда шешім қабылдау керек болса, ассоциация арқылы есте қалған мәтіндер көмекке келеді.

Есімізде сақталған ақпараттардан ой қорытылады, ойлау процесі жүреді. Ойлау – адамға ғана тән процесс. Білімалушы мәтінге зейін қойып, түйсініп, қабылдап, есте сақтаған соң барып ойланады. Мұғалім ұсынған мәтін әр білімалушыны ойландыра алса, ол – үлкен жетістік. Ойдан ой туады. Мысалы, мәтінде жауапкершілік туралы айтылса, білімалушы сол мәтін аясында ойланып, өз ішіне үңіліп, өзінің жауапкершілігінің сапасын анықтайды.

Мәтінде айтылған ақпараттар жайлы білімалушы ойлана отырып, өз басында жаңа дүниелер, ерекше идеялар тудырады. Бұл – қиял. Ойдан ой туудың нәтижесі – қиял. Қиялдау үшін білімалушының санасында білім қоры, нақты, жан-жақты ақпараттар болуы керек. Оқу барысында қолданатын мәтіндеріміз де жоғарыда аталған компоненттерге сай болғаны дұрыс.

Кез келген мәтін білімалушының зейінін аудартатын, түйсік арқылы жеңіл түрде қабылдай алатын, есінде қалып, ойландыра отырып қиялдауға ерік беретін болса, білімалушы саналы түрде мақсат таңдайды, ойлау қабілеті дамиды, білім қоры молығады, жан-жақты болады, мәденитанымдық құзыреттілігі қалыптасады. Оқу барысында ұсынылатын мәтіндерді таңдағанда, құзыреттілікті түрлеріне қарай іріктеп, жинақтап бергеніміз абзал. Іріктелген мәтіндердің күнделікті өмірде қолданылуы да маңызды. Білімалушылардың мәденитанымдық құзыреттілігін қалыптастыратын мәтіндердің бірнешеуіне тоқталып өтсек.

Киікті ысқырып атқан...

Кейде бағзыдан жеткен бірлі-жарым сөздің өзінен аталарымыздың қай істе қандай ұстанымда болғанын, негізгі болмыс, танымын аңғара беруге болады.

Мысалы, «ысқырып атқан киіктің обалы жоқ» дейді. Қадірін білген адамға осы сөз – ұлы қазына. Бұл – бізге бабаларымыздың биік парасатын көрсетіп тұрған бір белгі. Алла адам үшін жаратқан соң киік несібе болады. Қажеттіліктен аулайды. Ғажап, сөйте тұра «ысқырып ат» дейді. Киікке де берілген бір мүмкіндік. Қапы кетпеуі тиіс. Өйтсе "обал болады" дейді ұлы далалық заң. Мұны екінші жағынан кімге, не істесең де ескертіп істе деген сыңайдағы мәтел ретінде пайдаланамыз, әрине.

Иә, аталарымыз әдетте түлкіге бүркіт салады, анда-санда болмаса түлкіні мылтықпен ату қалыптаспаған. Былайша, оның өзі түлкі мен бүркітшінің арасындағы тартыс секілді. Бүркітінің бабын келтіре алмаса, бүркітін оңтайлы жерден жібере алмаса, иә құсының шамасы жетпесе, түлкі құтылып кетеді. Ол – түлкінің мүмкіндігі. Тіпті бүркітке ілдірмей інге кіріп кеткен түлкіні құтылдыға санап, ініне түтін салдырмай кері қайтқан қарт құсбегі-лер болғанын да ескі көздерден естігеніміз бар еді. Өйтпесе, іннің аузына от жағып түтін салса, түлкі атып шығады, томағасы алынып дайын отырған бүркіт іннен шыға қашқан түлкіні басып қалады. Міне, осы әдісті қолданбай «Жә, мұзбалақ! Инге дейін іле алмаған өзімізден көрейік» деп бүркітімен «кеңе-сіп» кері қайтқан атам Мұса жарықтықтың әңгімесін баласы Мәден ақсақал үнемі айтып отыратын [5, 97].

Мәтінді берудегі мақсат: білімалушыларға адамзатпен қатар, жануарларға, өсімдіктерге, жалпы қоршаған ортаға ізеттелікпен, құрметпен қарау керектігін түсіндіру, саналарында мәңгі сақталуына үлес қосу.

Тапсырма: үлкендерден мәтінде айтылған ойға ұқсас мәліметтерді жинақтау, сыныппен бірге талқылау. Білімалушы тапсырманы орындау арқылы үлкендерден ғибратты әңгімелер естіп, санасына сіңіріп, келесі

ұрпаққа жеткізеді.

Әр білімалушының табиғат, қоршаған орта туралы түсінігі әр түрлі. Бірі отбасында туғаннан жан-жануардан бастап, жыбырлаған жәндікке дейін мейірімге қарауды сіңіріп өссе, бірі керісінше... Жоғарыда баяндалған мәтінмен мазмұндас ақпараттарды оқығанда, қабылдағанда оқырман жағымды әсерге бөленеді. Автордың айтып отырған дүниесі өмірдегі шындық. Жазушы қоғамда болған оқиғаны өз көзімен көріп, көрген, түйген дүниесін көпшілікке жеткізіп отыр. Мәтін оқушының ойын дамытатын әрі тәрбие құралы болғандықтан, бұл мәтіннің де мақсаты білімалушыға әсер ету, ой салу.

Тоғызқұмалақ

Той үстінде ойналатын ойындардың шығуын үлкен шығармашылық табыстарға жатқызуға болады. Сондай ойындардың бірі – тоғызқұмалақ. Бұл қазақ халқында ертеден бар ойын. Тоғызқұмалақта есептей білудің маңызы зор. Кім есепке жүйрік болса, сол ұтып шығады. Ойын үстінде адамның ойлағыштығы, тапқыштығы, есептегіштігі, түрлі әдістерді қолдана білуі анықталады. Бұндай құнды қасиеттер ойын барысында қалыптасады. Сондықтан да тоғызқұмалақ ойынын жетілдіруге ерекше назар аудару керек. Кезінде осы ойынды ойнау үшін Абай өз ауылында үйірме де құрыпты. Сол заманның өзінде-ақ тоғызқұмалақпен әуестенушілер Абай ауылына арнайы жиналған. Мұнан басқа шахмат, дойбы ойындары да қазақ өмірінен тыс қалған емес [6, 23].

Мәтінді берудегі мақсат: Қазақ халқында ұлттық ойындар өте көп. Оқушылар ұлттық ойынның санаулысын ғана біледі. Күнделікті өмірде көріп, естіп, ойнап жүрген ұлттық ойындардың пайдасын, ойнаудағы мақсатын түсіндіру, ойынға қызықтыру.

Тапсырма: егер бала тоғызқұмалақ ойынын білмейтін болса, дене шынықтыру пәні мұғалімінен, үлкендерден, ойнай алатын кісілерден, тіпті болмаса арнайы курстардан үйрену. Тоғызқұмалақты ойнауды білсе, сол ойынды ойнай алмайтын досына, жақынына үйрету керек.

Мәтіндердің мағынасы, мазмұны, тәрбиелілігі, танымдылығы, өзектілігі, көркемдігі жеке тұлғаның мәдениетанымдық құзыреттілігін қалыптастыруға қызмет етеді. Мәтіннің негізгі қызметіне білімалушыны нақты ақпаратпен қамтамасыз ету ғана емес, сонымен қатар тәрбиелеу мен білім беру де енеді. Білімалушылардың жас және білім ерекшелігіне қарай мәтіндер ұсынылады.

Мәтін білімалушылардың ой-өрісін, сөздік қорын байытумен қатар, қоғаммен тығыз қарым-қатынас жасауына ұйытқы бола отырып,

мәденитанымдық құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды орынға ие. Мәтіннің бірнеше атқаратын қызметтері бар: білім беру, оқуға үйрету, ой дамыту, тәрбиелеу, тілді дамыту, т.б. Аталған қызметтердің барлығы білімалушыны тұлға ретінде қалыптастыруға негіз болады. Психологиялық негіздерге сүйене отырып, білімалушылардың бойына мәтін арқылы мәденитанымдық құзыреттілікті қалыптастырудағы негізгі мақсат – саналы, құндылықтарға бай, озық ойлы тұлға тәрбиелеу. Мәтін білімалушылардың дүниеге деген көзқарасын өзгертуде, дүниетанымдық өрісін кеңейтуде, сөздік қорды молайту арқылы тіл байлығын дамытуда, мәденитанымдық тәлім мен тәрбие беруде негізгі құралдың қызметін атқарады. О.Л.Каменская: «Мәтіндердің жиынтығы – жеке адамның тұтас дүниетанымынан көрінеді» [7, 51],-деп пікір айтқан. Бұл тұжырымда мәтін арқылы тұлғаның ой-өрісі кеңіп, таным көкжиегі қалыптасып, дүниетанымы кеңге қанат жаятыны нақты дәлелденіп отыр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Құдайбергенова К.А. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерийі // «білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және прак-тикалық нәтижесі» атты халықаралық ғылыми – практикалық конферен-цияның материалдары. 2008. 30- 32-б.
- 2 Жусупова Ж.А. Педагогикалық шеберлік: Оқулық. Алматы, 2011.- 316 бет.
- 3 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд. 5-е, стереотипное. Москва: КомКнига, 2007. – 144 с. (Лингвистическое наследие XX века)
- 4 Жұмасова К. Психология: Оқулық. 2-басылым. – Астана: Фолиант, 2010. – 296 б.
- 5 Нұрғалымұлы Ұ. Дайағашшы: Өңгіме, эссе, мақалалар/. Астана: «Мұқабә», 2019. – 256 б.
- 6 Мұрғабаева А. Қазақ мәдениетіндегі ұлттық ойындардың ерекшелігі мен рәсімдік негіздері: Автореферат. Алматы, 2006. – 26 б.
- 7 Каменская О.Л. Текст и коммуникация. – Москва, 1990.

References

1. Qūdaibergenova K.A. Qūzyrlylyq – tūlğa damuynyñ sapalyq kriterii // «bılım sapasyn bağalaudyñ мәseleleri: әдіснамалық негізі және прак-

- tikalıyq nätıjesı» atty halyqaralyq ğylymi – praktikalıyq konferen-sıanyñ materialdary. 2008. 30- 32-b.
2. Jusupova J.A. Pedagogikalıyq şeberlik: Oqulyq. Almaty, 2011.- 316 bet.
  3. Gälperin İ.R. Teks kak obekt lingvisticheskogo issledovania. İzd. 5-e, stereotipnoe. Moskva: KomKniga, 2007. – 144 s. (Lingvisticheskoe nasledie XX veka)
  4. Jūmasova K. Psihologia: Oqulyq. 2-basylym. – Astana: Foliant, 2010. – 296 b.
  5. Nūrġalymūly Ū. Daiıġaşşy: Äñġıme, ese, maqalalar/. Astana: «Muqaba», 2019. – 256 b.
  6. Mūrġabaeva A. Qazaq mädenietindeġi ũlttyq oiındardyñ erekşelıġı men räsımdık negızderı: Avtoreferat. Almaty, 2006. – 26 b.
  7. Kamenskaia O.L. Teks i komunikasia. – Moskva, 1990.

Abilda Ulbala¹

¹ 125 High School, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: 211301027@stu.sdu.edu.kz

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF INCREASING CULTURAL COMPETENCE OF STUDENTS THROUGH TEXT.

Abstract. At present, the education system has reached a new level. The modern education system has also set a goal. This is the preparation of a free-thinking person who has his own thoughts, who has mastered all the competencies, is competent, brought up according to psychological principles, and has a broad worldview. Recently, the concept of "cultural competence" is often used in the education system in order to expand the worldview of students and develop the horizons of knowledge. A mature person with cultural competence is always in demand. In the learning process, attention should be paid to the perception, attention, cognition and understanding of the student. Teaching a child through cultural texts is very important. The article proves that the cultural competence of students is formed through the text. The article deals with the psychological foundations of increasing the cultural competence of students through the text.

Keywords: cognition, competence, text, cognitive area, culture, cultural studies, teaching.

Абилда Улбала¹

¹ 125 High School, Алматы, Казахстан

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОВЫШЕНИЯ КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ТЕКСТ

Аннотация. В настоящее время система образования вышла на новый уровень. Современная система образования тоже поставила перед собой цель. Это подготовка свободно мыслящего человека, имеющего собственные мысли, овладевшего всеми компетенциями, компетентного, воспитанного по психологическим принципам, имеющего широкое мировоззрение. В последнее время понятие «культурная компетентность» часто используется в системе образования с целью расширения мировоззрения учащихся и развития кругозора знаний. Зрелый человек с культурной компетентностью всегда востребован. В процессе обучения внимание должно быть обращено на восприятие, внимание, познание и понимание ученика. Обучение ребенка через культурные тексты очень важно. В статье доказывается, что культурологическая компетентность студентов формируется через текст. В статье рассматриваются психологические основы повышения культурной компетентности учащихся посредством текста.

Ключевые слова: Познание, компетентность, текст, когнитивная область, культура, культурология, обучение.

Келін түсті 19 Қаңтар 2023

Aydos Shalbayev ^{1*}, D n  Moldabaeva¹, G l sat Tussupova²

¹PhD., assist.prof., Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

²University of Aberdeen, Scotland

*e-mail: aidos.shalbayev@sdu.edu.kz

SIR DERYA BÖLGESİ'NİN ETNİK OLUŐUMUNUN TARİHİ S RECI (VI-XIII YY.).

 zet. Orta Asya Türki cumhuriyetlerinin orta  aę tarihi genel Türk tarihi açısından bir bütün olarak incelenmesi önem arz etmektedir. Orta Asya bölgesinde kendi coęrafi özellięi, etnik yapısı, iktisadi üretim biçimleri ve kültürel hayatı bakımından önem arz eden ehemiyetli birkaç yöre bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Sır Derya veya Sır yöresidir. Sır Derya Havzası, eski çaęlardan beri insanoęlunun yaėadığı bir bölgedir. Türklerin ata yurdu olan Orta Asya'nın can damarı mahiyetindeki Seyhun ile Ceyhun vadilerinin eski bir medeniyet merkezi olduęu kaynaklarca da ifade edilmektedir. Burası Z. V. Toęan'ın tabiriyle sadece "Kent Türkleri"nin yerleşik hayat yaėadığı bölge deęil aynı zamanda, çeşitli etnik unsurların, kültürlerin buluştuęu ve harmanlaştığı bölgedir. Orta Asya Türk halklarının etnik yapısı incelenirken, bu meselede kendine özgü yeri ve katkısı olduęunu düşündüęümüz Sır Derya bölgesi'nin ayrıca üzerinde durulması gerektięine inanıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Sır Derya, Türkler, Soędlular, Sartlar, etnik unsur, Hocalar

Giriő

Orta Asya bozkırları ne kadar büyük ve geniő ise geçmiőte buralarda yaėayan kavim ve devletlerin tarihi de bir o kadar kadim ve köklüdür. Orta Asya bölgesi kendi coęrafi özellikleri, etnik yapısı, iktisadi üretim biçimleri ve kültürel hayatı bakımından birkaç yöreye ayrılmaktadır. Bunlardan birisi de Sır Derya veya Sır yöresidir.

Türkler'in cihan hakimiyeti anlayışın çok güzel özetleyen Őu ifade:«Türklerin gitmedięi, gidip te konmadığı, konup ta devlet kurmadığı bir yer varmıdır?» onların dünyanın dört tarafına yayılarak devletler kurduklarını belirtiyor. Fakat Orta Asya toprakları bütün bu devletlerin merkezidir. Bilhassa, Mavera nehir ve Sır derya yöresi bu bakımdan büyük tarihi önem arz

etmektedir. Her ne kadar dünyaya yayıldık ise de kendi kökümüzü bilmemiz için bu toprakları incelememiz lazım. Bu gerçeğin farkında oldukları için zamanında Türk tarihi iliminin Fuad Köprülü, İbrahim Kafesoğlu, Bahaadin Ögel, O. Turan ve Z.V. Toğan v.s gibi tarihçiler Orta Asya-Türk tarihi konusunda önemli araştırmalar yaparak, mühim eserler bırakmışlardır.

Tarihin başka ilimlerle münâsebeti olmaksızın gelişmesi düşünülemez. Bizim araştırma konumuzla da ilgili bölge hakkında yapılan iktisadi, arkeoloji, etnoloji araştırma sonuçlarının da istifade etmek durumundayız. Bölgede yapılan arkeoloji kazı araştırmalarının sonuçları ile yazılı vesikalardaki bilgiler mukayeseli olarak kullanılmaya çalışılmıştır.

Konuyu araştırırken Eski devirlerden başlayarak İskit, Massaget, Hun, Kanglı(veya Kañlı), Peçenek, Karluk, Oğuz, Kıpçak v.s kavimlerin mekanı olan Sır yöresinin şüphesiz kendine has bir tarihi zenginliği ve kültür çeşitliliği vardır. Günümüzde bu bölgenin tarihi Kazakistan tarihinin bir parçası olarak araştırılmakta ve Kazak kültürünün oluşumunda büyük bir payı olduğu kabul görmektedir. Bu yöre kendisini diğer bölgelerden farklı kılan bazı özelliklere sahiptir. Bunlardan en önemlisi buradan Orta Asya'nın en büyük ırmağı olan Sır Derya'nın buradan akmasıdır. Suyun her zaman insanların ve diğer canlıların hayat kaynağını teşkil ettiğini hatırlarsak, bu bölgenin tarihi geçmişi de insanlık tarihi kadar eskilere dayanmaktadır. Bölgenin tarihi ve kültürel önemini, eski çağ tarihçileri Herodotos, Strabon, Diodoros, Arrian, Photius ve diğer Ortaçağ İslâm müelliflerinin ve yakın dönem araştırmacılarının eserlerinden görebiliyoruz(1).

Sır Derya havzasının tarihi ve kültürel anlamda değerini çok güzel özetleyen Kazak tarihçi ve etnografi Auelbek Konratbayev şöyle diyor: “Asya’da iki büyük nehir vardır. Biri Mezopotamya’daki Fırat ve Dicle diğeri Seyhun ile Ceyhun’dur. Bunların her ikisi de insan oğlunun yaşadıkları en eski mekânlardır ve uygarlığın ocağıdır”(2).

Sır Derya bölgesindeki etnik ve sosyal yapıdan bahsedilirken Sır Derya bölgesine komşu Mâverâünnehir bölgesinden de bahsetmek durumundayız. Bilindiği üzere etnik unsurların tüm belirtileriyle tanımlanabildiği yer şehirlerdir. Bu sebeple makalemizde Sır Derya şehirleri olan Yesi, Savran, Sayram(İsbicab), Otrar, Sunak ve diğerlerinde yaşayan etnik unsurlardan bahsedeceğiz. Mâverâünnehir’in gelişmiş olan Buhârâ, Semerkant gibi şehirlerinin Sır Derya bölgesinin kültürel gelişiminde olduğu kadar, etnik yapısı konusunda da çok büyük tesiri olmuştur.

A) Türkler: Bu bölgede yaşayan etnik unsurlardan bahsederken, öncelikle IX-X. yüzyıllardan başlayarak XIII. yüzyıla kadar olan zamanı

mevzubahis edeceğimizi söyleyelim. IX. yüzyıldan önce bölgede kimlerin yaşadığı ise ayrı bir başka çalışma konusu olduğu için, teferruata girmeden, genel bir bilgi verdikten sonra, yazılı kaynakların, seyahatnâmelerin, coğrafi eserlerin yazıldığı IX-XI. yüzyıllardan bahsedeceğiz.

Kaynaklardan da anlaşıldığına göre Ceyhun'un Turan tarafı yani Sır Derya bölgesi çok eski devirlerden itibaren bir Türk ülkesi idi. Etnik unsur konusunda da Mâverâünnehir ve diğer Ceyhun civarı şehirleri Semerkant ve Buhârâ'da olduğu gibi, tartışmasız bir şekilde, ağırlıklı olarak Türklerin yaşadığı çoğunluk tarafından kabul edilmektedir. Kaşgarlı Mahmud da Beykent'ten itibaren bütün Mâverâünnehir'in Türk ülkesi olduğunu belirtmektedir. Kaşgarlı Mahmud ayrıca milattan önceki yıllardan beri Mâverâünnehir'in bir Türk ülkesi olduğunu, sonraki dönemlerde yerleşen İranlıların burayı bir Acem memleketi haline soktuğunu belirtmektedir(3).

Araştırmacıların bazıları bu konuda şöyle önemli bir noktaya dikkat çekerler: Ortaçağ İslâm müelliflerinin eserlerinde yer alan "Arzu'l-Guziyye", "Arzu'l-Becenekiyye", "Dîz-i Alanân" ifadesiyle Strabon ve Batlamyus'ta geçen yer adlarının büyük bir benzerlik göstermesi Mâverâünnehir'in ilk sakinlerinin Türk kavimlerinden Aslar, Peçenekler, Alanlar ve Oğuzlar olduğunu göstermektedir(4).

Vâhân, Bedahşan, Fergana öteden beri Oğuzların; Şaş, Sagoniyan ve Harezmi yöreleri ise As, Peçenek ve Alanlar'ın en eski yurtları arasında yer almıştır. Bu doğrultuda meşhur Rus arkeologu S. Tolstov'un da dikkate değer gözlemleri olmuştur. Araştırmacının uzun süre bölgede yaptığı incelemeler sonucunda vardığı nokta, Sır Derya bölgesinin eskiden beri Oğuz yurdu olduğu ve bölgenin etnik gelişiminde, bu unsurun kendini ağırlıklı olarak hissettirmiş bulunduğu(5). Amu Derya çok eski devirlerden beri Türklerle İranlılar arasında sınır olma özelliğini sürdürmüştür. Türklerle İranlılar arasında vukubulan savaşlar sonucunda İranlılar zaman zaman Mâverâünnehir bölgesini geçerek, oralara yerleşmiş ise de Sır Derya ve ötesi hep Türklerin yaşadığı bölge olarak kalmıştır. Amu Derya ve ötesine geçmeyi ve yerli halkla karışmayı başaran İranlıların daha ileriye yani, Sır Derya bölgesine çok sayıda geçmeleri mümkün olmamıştır. Buna rağmen bazı şehirlerde İranlıların mevcudiyetini de görüyoruz. Ticaret amacıyla geldikleri bu yerlerde yerleşerek kalan bu İranlılar zamanla Türkleşmiştir. Meselâ buna İsficab(Sayram) bölgesinde yaşayan Soğdular ve Tacikler örnek gösterilebilir.

Sır Derya bölgesi ile Mâverâünnehir'in eskiden Türk yurdu olduğu fikri destekleyenler arasında Z. V. Toğan da bulunmaktadır. Ona göre, Sır Derya ve Amu Derya havzalarında Yunanlılar'ın Massaget ve Daha dedikleri kavimler

yaşıyordu. Bunlar pek eski zamanlardan beri Sır Derya ve Amu Derya kıyıları ile Aral gölü etrafında ve Hazar denizinin doğusunda yaşayan Türkmenlerin Peçenek, Kun ve Oğuzların, belki de Eftalit, Kank ve Karlukların ataları olabilir. Sır Derya bölgesinde yaşayan diğer bir Türk kökenli etnik grup olan, Kanglar Sır Derya havzasında varlıklarını sürdüren yarı göçebe Türklerdendir. Diğer kavimlere nazaran medeni hayat sürdürdüklerini bildiğimiz Kanglar, Karluklar'a ve Oğuzlar'a akraba bir kavim sıfatı ile "Keng" yahut "Kank" ismi altında tanıdığımız, Kazakça Kanglı kabilesinin cediti diyebileceğimiz bir kabiledir. Günümüzde Kanglılar Kazakların büyük cüzüne dahildirler. Ve Kazak halkın oluşturan esas kabilelerden sayılır. Kanklar Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar'a yakın bir kavimdir. Kaynaklarda da bu görüşü doğrulayan bilgiler bulunmaktadır. Araplar Karluklar'a akraba bir kavim sıfatı ile ismini "Kencîne" yazdıkları bir kabileyi "Gök Türkler"den önce Mâverâünnehir'e hakim olan Türklerden saymışlardır. X. yüzyılda Buhârâ'nın doğusunda aynı adla bir küçük kabileyi görüyoruz(6). Ortaçağ coğrafi eserlerinden Hududu'l-Âlem'dede Kencineler'den bahsedilmektedir. Bu kabileler Mâverâünnehir, Sır Derya havzası, Şaş ve Fergana taraflarında oldukları kadar, Zerefşan ve Kaşka Derya havzalarında da yaşamıştır. Bundan dolayı bu bölgelerde Türkçe köy ve kanal adlarına tesadüf olunmaktadır.

Doğu ve Batı Türkistan'da medenî hayata geçerek yerleşen ve şimdiki kent Türkleri'nin oluşumunda büyük bir payı olan ve Türk adını kabile ismi olarak taşıyan kabile "Türk-Türgişler" olmuştur. Onların asıl vatanının Issık göl mintikasındaki Asgar dağlarının olduğu anlaşılmaktadır. Oralarda yaşayan diğer bir kavim de Uysunlardı. Issık göl civarında yaşayan bu kavimlerin ataları Çin sanatını yaşatan şahsiyetler olarak tarihte anılmaktadır. Bunlardan Barısganlılar çinicilik, nakkaşlık, demircilik ve marangozluk gibi sanatları iyi biliyorlardı. Bu hususta el-Birûnî'nin eserinde XI. yüzyılda Çin taklidi ayna ve kazanların yapıldığına fakat bu sanatın Barısganlar'da artık sukut etmiş olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Araplar geldiği sırada Zerefşan havzasında hakim ahali sıfatı ile "Türk" ve "Soğd"lular ile beraber "Türgişler" de gösterilmektedir. Sır Derya bölgesi ve Mâverâünnehir'de kökü Türk olmayan halk Soğdlulardır. Nerede ise Ceyhun bölgesinin asıl sakinleri sayılacak kadar eski devirde kalabalık bir şekilde yerleşen bu halkı tanımak için, önce onların menşei hakkında kısaca bilgi verelim. Sonra onların Sır Derya bölgesi üzerinden Orta Asya'nın içine doğru ilerlemesi konusunda bilgi edinelim. Aynı zamanda, bu ilerleyişin Sır Derya bölgesinin etnik yapısı konusunda, her hangi bir etkisi olup olmadığı konusunu da ele alacağız. Siyasi ve kültürel tarihte çok kere karşılaştığımız "İran-Turan" ibâresi bu iki milletin eski devirlerden beri bazen barışık ve bazen de savaş halinde yaşadıkları gerçeğini göstermektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz Türkistan'ın Türk kökenli halkı dışında, varlıklarını sürdüren yabancıların Türkistan'a gelişi ve yerli halkı oluşturması çok eski tarihlere aittir. Türkistan'daki etnik unsurlardan bahsederken, bu mevzua açıklık getirmek çok önemlidir. Çünkü Mâverâünnehir ve bilhassa Sır Derya ve ötesinde yaşayan ve hâlâ da yaşamakta olan halkın, etnik yapısını araştırmamızda ve anlamamızda, bu bilgilerin yararı büyüktür. Onun için bu kökü Türk olmayan halkın Türkistan'a gelişi hakkında kısaca bilgi edinmek yerinde olacaktır.

Aryânî kavimlerin batıdan gelerek Türkistan'a girmeleri M.Ö. 2000 yıllarında başlamış ve son bin yılın sonunda gelişmiştir. Bunlar Hazar Denizi, Gürgen nehri ve M.Ö. 1700 yılında Hindistan ve kuzey Afganistan'a gelerek yerleşmişlerdir. Aryânîler'in Türkistan'a gelen kısmı Mâverâünnehir'de yerleşen Soğdlar ve Khorezmliler olmuştur. Aryânîler'in Türkistan'a gelişi hakkında el-Bîrûnî'de geçen bilgi dikkate değer. Müellifin naklettiği Harezmi rivâyetine göre, Aryânîler "bir Türk hükümdarının müsaadesiyle" gelerek kendi adlarını verdikleri ülkeye M.Ö. 1292 yılında yerleşmişlerdi. Bu rivâyetin al-Mukaddesî'de geçen versiyonunda "Harezmliler'in 400 bekar olarak geldiği ve hükümdarın onları 400 Türk kızıyla evlendirdiği ve böylece, İranlılar ve Türklerden oluşan melez bir kavmin ortaya çıktığı" şeklinde anlatılmaktadır(7).

Bu rivayetlerden de anlaşıldığı üzere, her iki durumda da, bir etnik karışımın söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır. Rivâyetlerden tarihi gerçeklere gelince, Mâverâünnehir ve Sır Derya bölgesine gelen Soğdlular o zamanlar bu bölgedeki siyasi hakimiyeti ellerinde tutan Massaget zümresine iltihak etmiştir. Kuzey Afganistan'a yerleşen Baktryalılar ise, İran'ın bir parçası haline gelmişti. Türkistan'a gelen ilk Aryânî unsurlar olan Soğdlular ve Harezmliler dışında Aslar ile Baktryalılar da vardı. Bunlardan bizim konumuzla ilgili olan yani Sır Derya bölgesi ve komşusu Mâverâünnehir'de ağırlıklı olarak yaşayan ve bu bölgenin etnik yapısının oluşumunda da aktif rol oynadığı anlaşılan kavim(Aryânîler) Soğdulardır. Haklarında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız, Harezmliler ise XIII. yüzyılda Moğollar devrinde dağıtılarak, tamamen Türkleştirilmişti. Bunların dilleri İran dilinden farklı olup, Harezmi dilinde yazılan bazı eserler, bugün İstanbul kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir.

B) Soğdlular: Soğdlulara gelince; bunlar Avrupa'dan-bir bölümü Kafkasya-İran yoluyla, diğer bir bölümü de Kırım ve Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçerek-Türkistan'a gelmişti. Kırım'daki Sudak ve Gurcistan'daki eski Soğdbil şehri ve yerleşim adları onlardan kalma bir izdir. Sır Derya bölgesinde Soğdluların çoğunlukla orta Sır Derya bölgesi ve İsficab'ta yaşadıkları anlaşılmaktadır. Soğdluların esas kısmı, Buhârâ ile Semerkant arasında, Soğd Ülkesi veya Sogdiyana adı verilen bölgede yaşamışlardır.

Bununla beraber Soğdlular Kazakistan'ın Yedisu bölgesi ve Çu havzasında da varlıklarını sürdürmüştür. Bunların günümüzdeki Özbeklerle Kazaklar arasında yaşayan Sunaklar veya Sugnaklar'ın cediti olması da muhtemeldir. Bu Soğdlulara Türkler “Sugdak” demiştir. Bunlar ticarete mühim rol oynamıştır. İpek Yolu güzergâhı boyunca her yere ticari seferler düzenleyen Soğdlular, “Türkistan'ın Yahudileri” sayılmıştır. Tarihe bakınca görüyoruz ki, Soğdlular siyasi hakimiyete malik olmamışlardır. Bu onların kendilerini tamamen ticarete vermiş olmalarından kaynaklanmıştır. Gök Türkler zamanında Soğd kökenli bazı kimselerin zaman zaman idare işlerine karıştıkları da görülüyordu(8). Bu istisna edilirse Soğdlular umumiyetle tüccar sıfatı ile karşımıza çıkıyor. Ticaret hayatında Soğdluların rolü o kadar mühimdi ki, Türkistan'ın nerede ise tüm sermayesi onların ellerinde idi.

Soğdluların diline gelince, onların kendi dilleri dışında hem Türk hem de Fars dillerinde konuştukları anlaşılmaktadır. Soğdca, Farsça'dan tamamen değişik bir dildir. Fakat zamanla Soğdlular Türk ve İranlılar arasında azınlık olarak yaşadıkları için ya Türkleşmişler veya Tacikleşmişlerdir. XX. yüzyılın başlarında, Soğdlular, Zerefşan havzasının yukarı kısımlarındaki “Yagnub” ırmağı kıyısındaki Yagnub adındaki küçük bir yerleşme biriminde Tacik uruğu şeklinde eski dillerini kısmen koruyarak yaşamışlardı. Bunlar dillerini büyük ölçüde XI-XII. yüzyıllarda unutmuşlardı. Araplar ilk buralara geldikleri sırada Buhârâ ve Semerkant civarındaki Soğdluların kendi dillerinde konuştukları kaynaklardan anlaşılmaktadır(9). Dilciler tarafından incelenen Yagnub dili birkaç gruba ayrılmaktadır. Aralarında da bir kısım farklılıklar mevcuttur. Buna rağmen Soğd dilinin muhtelif şivelere ayrıldığını ve Sayram şehrinin ahalisi olan Soğdluların da değişik bir şiveyle konuştuklarının söyleyebiliriz.

C) Tâcikle: Sır Derya bölgesi ahâlisinin Türk kökenli olamayan Soğdlulardan sonraki diğer etnik unsuru da Tâciklerdir. Tâcik kelimesi ve anlamı hakkında muhtelif görüşler mevcuttur. V. V. Barthold, Z. V. Togan gibi tarih ilminin önemli şahıslarının yapıları incelemeler sonucunda, bu kelimenin Türkistan'a gelen ilk Araplara verilen bir isim olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü erken dönem kaynaklarında Arap ismi geçmemektedir. Onun yerine Orhun Türk abidesinde de Araplar “Tezik” adı ile anılmaktadır. Türklerden alarak Çinliler de Araplara “Daşık” demişlerdir. Fakat Araplar Türkistan'a geldikten bir-iki asır sonra, bu isim umumiyetle “Müslüman” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu yüzden de, Türklerin en çok tanıdığı Müslüman olarak XI. yüzyılda artık yalnız “Farsça konuşan İranlılar” a bu isim verilmeye başlamıştır(10).

Umumiyetle Arapların gelişi ile hızlanan İranlıların Türkistan'a yayılışı, Sâ mânîler döneminde daha da artmıştır. Bu artış kısa zamanda Türkistan'da Farsça'nın yayılmasına sebep olmuştur. İslâmiyet'in yayılması döneminde de bu

süreç hızlı bir şekilde devam ediyordu. Türkistan’da İslâm’ı yayanların büyük ölçüde İran kökenli olması da bu işi etkilemekte idi. Bu dönemde yukarıda bahsettiğimiz Soğdlular büyük ölçüde Farsça konuşan “Tâciklerle” karışarak kendileri de Tacikleşmiştir. Kaynaklar Arapların Türkistan’a ilk geldiklerinde, elli bin Arap ve Tacik ailesini Türkistan’a hicret ettirdiklerini ve onları Fergana ile Şaş(yukarı Sır Derya bölgesi) taraflarına yerleştirdiklerini yazar. Sonraki yıllarda da bunu takiben İran’dan bu bölgelere bir çok göçler olmuştur. Bu konuda el-İstahrî’de, el-Mukaddesî’de ve Ebu İshak el-Nedîm’in “Kitab ül-Fihrist”nde bilgi verilmektedir(11). Türkistan’da ve bilhassa Mâverâünnehir’de İranlılaşma süreci o kadar hızlı gelişmiştir ki, Mâverâünnehir’e “İrân şehir” de dendiğini yukarıdaki ortaçağ kaynaklarından öğreniyoruz.

Hakikaten, XI-XII. yüzyıllar Türkistan tarihinde adeta Türkçe ile Farsça’nın mücadele dönemi gibidir. Kendi yüzyılında olan bu olayları, Kaşgarlı Mahmud eserinde şöyle özetliyor: “Mâverâünnehir bir Türk ülkesi idi, şimdi tamâmen bir Acem ülkesi gibi oldu”(12).

Bu değişiklikler kendini sadece bölgenin etnik yapısında göstermemiş, aynı zamanda dil ve edebiyatta da derin etkisini hissettirmiştir. Bu yüzyılda yaşayan edipler, şairler ve düşünürler Türkçe’ye musallat olan bu büyük tehlikeyi görebilmişler ve bunu engellemek için, Kaşgarlı Mahmud “Divan-ı Lugat’it-Türk”ü, Ahmed Yesevî ”Divan-ı Hikmet”i, Balasagunlu Yusuf Has Hacib “Kutadgu Bilig”i yazma ihtiyacını duymuşlardır.

Aynı zamanda araştırmakta olduğumuz bölge ve yüzyıl açısından kaynak mahiyetini taşıyan bu eserlerin, her birinde vukubulan bu değişimler açıkça hissedilmektedir. Sır Derya bölgesinin kültürel ve iktisadî hayatı hakkında mühim bilgiler içeren bu kaynaklar ve bunların verdiği bilgilerin ehemmiyeti, araştırmakta olduğumuz bölgede veya ona yakın yerlerde kaleme alındığı için ve müelliflerinin de bizzat o coğrafyalarda yaşamış olmalarından dolayı, bir kat daha artmaktadır. Dinler konusu da ayrıca üzerinde duracağımız bir mesele olmasına rağmen, Grek-Baktrya zamanında Fergana’ya gelen Tacik unsurunun, kendilerinden önce buralara gelen Soğd kavmini adeta yutmuş ve Türkistan’da Zerdüşt dininin yayılmasında aktif rol oynamış olduğunu de burada zikretmeliyiz. Eski Budda merkezi olan Buhârâ da Zerdüşt dini merkezi haline gelmiştir. Fars medeniyeti Buhârâ, Semerkant ve Hocent gibi şehirlerde o kadar kökleşmişti ki, gerek Samanîler gerek Karahanlılar döneminde ve daha sonraları buralara gelerek yerleşen Araplar da, Türkler de Farslaşıyorlardı. İranlılar bu bölgedeki Türk unsurunu ne kadar değiştirdilerse, aynı şekilde Türkler de İranlıların adet, örf, dil ve simaları üzerinde o derece müessir olmuştur. Bu gibi karşılıklı etkileşme tesiri, daha sonraki zamanlarda her iki halk üzerinde kendi sonuçlarını göstermiştir. Mesela, bugün Türkçe konuşan Hokand, Mergilan, Taşkent ve

Sayram ile XX. asrın 20-30. yıllarına kadar Farsça konuşan Ura-Tepe, Hocend ahalisi arasında dil farkı vardır. Bu şehirlerde yaşayan Tacikler köylerde yaşayan Taciklerden farklıdır. Bu yüzdendir ki, Özbekistan Özbekleri arasında iki çeşit Özbek mevcuttur. Taşkent Özbekleri ve Buhârâ, Semerkant Özbekleri. Taşkent Özbeklerinin âdet, dil ve hatta simâlarında Türk unsuru ağırlıklı iken, Buhârâ Özbeklerinin dil ve âdetlerinde de Fars unsuru ağırlıklıdır. Buhârâ Özbeklerinin dili Farsça'ya, kültürleri de Tâciklere yakındır. İran ve Türk halitasını teşkil eden şehir Tâciklerinin şivesi, bilhassa Buhârâ ve Semerkant şehirlerinde bünye bakımından asıl Farsça'dan epey uzaklaşmıştır(13).

Sır Derya bölgesine gelen Tâcikler ise, zamanla dil ve etnik açıdan kaynaşarak bazıları Özbek, bazıları da Kazak olmuştur. Tâcik-Soğdluların dil ve âdetlerinin bazı örnekleri belki günümüzdeki Kazak- Özbek halklarının adetleri içinde mevcuttur. Tabii ki, yer-su adlarında da bunun örneklerin görebiliriz. Belki, Kazaklardaki üç cüz'e girmeyen, yani kökü Kazak olmayan uruğlar arasındaki Sunaklar da bu kökten gelmektedir. Çünkü Sunakların da Kazaklardan(Türklerden) değişik bir çok âdet-örfleri olmasına rağmen, o bölgenin eski halklarından sayılmaktadır(yâni bir yerden göç ederek gelme değil).

D) Sartlar: Yukarıda bahsettiğimiz Türk olmayan etnik unsurlar arasında Türkistan'da yaşayan bir başka halk ta Sartlardır. Her ne kadar önceleri bu isim bir etnik grubu bildirmeyip, ticaret yapan tüccar anlamına geliyordiyse de, daha sonraki zamanlarda İran kökenli halka atfedilmiştir. İlk zamanlarda Türklerin genel "tüccar" anlamında kullandıkları bu kelimenin Türkçe'ye Hint dilinden geçtiği anlaşılmaktadır(14). XI. yüzyıla kadar bu anlamda kullanılan Sart kelimesini Türkistan'a Budda dinini yaymak amacıyla gelen misyonerlerin beraberinde gelen tüccar Hintliler getirmiş olmalıdır. Bu yüzden, Hint tüccarları ile alış-veriş yapan Türkler, onlar için "Sart" kelimesini kullanmıştır. Zamanla ticaretin büyük ölçüde Hintlilerden İranlılara geçmesi ve Türkistan'daki tüccarların daha çok İran kökenli olmasından dolayı, aynı kelime bu defa İranlılar için kullanılmaya başlamıştır. Bu yüzden XI. yüzyıl sonrasında Moğollarla Türkler arasında "Sart" kelimesi İran asıllı bir halk grubunun etnik ismine dönüşmüştür. Araştırma bölgemiz olan Sır Derya bölgesinde de bu etnik unsuru, daha çok yukarı Sır Derya Taşkent bölgesi civarı ve orta Sır Derya'nın medenî ahalisi arasında görmekteyiz. Günümüzde Kazakistan'ın güney bölgesindeki Özbeklere Sart ta denmektedir. Bu isim onlara İran kökenli halkla karıştıkları için mi, yoksa sırf ticaretle uğraştıkları için mi verilmiştir bilinmemektedir.

Z. V. Togan'ın "sart" kelimesi ve onun bir etnik unsura dönüşmesi hakkında şöyle bir ifadesi bulunmaktadır: "Türklerle karışan veya Türkçe bilen

İranlılar veyahut Farsça konuşan Tâcıklarle düşüp kalkan ve İran medeniyeti tesirinde bulunan Türklere “Sart” demişlerdir. Göçebe Türkler tarafından da pek sevilmediklerini bildiğimiz Sartları Togan “göçebeler nazarında ticaretle uğraşmak en diğersiz iş sayıldığından “sart” aynı zamanda tahkir edici bir kelime sayılmıştır” diye özetlemektedir. Bu durum son zamanlara kadar pek değişmemiştir. Çünkü Kazak veya Özbeklere Sart denildiğinde, o kimselerin bunu çok aşağılayıcı buldukları müşahede edilmektedir.

Önceleri ticaretle uğraşan yabancılar için kullanılan bu kelime, XIV-XV. yüzyıllarda tarih sahnesine çıkan ve Orta Asya ile Sır Derya bölgesinde de büyük yankı uyandıran Nakşibendî tarikatına giren insanlar için de kullanılmıştır gibi görüş vardır. Bu dini akım esas olarak, Soğd-Tacik halklarının maneviyatından ileri gelen ve yerli halkın, tüccarın, esnafın ve zanaatkarın ihtiyaçlarını karşılayan, onlara yönelik bir akımdı. Sır Derya bölgesinde de XV. yüzyılda hızlı bir şekilde büyüyen ve yerli Türk ahlâk ve ananelerine dayalı eski Yesevi tarikatı veya Yesevilik akımı ile yer yer çatışmaya başlamıştır. Bu dönemde Nakşibendi akımına katılan Özbek ve Kazaklara da “Sart” dendiği söylenmektedir(15).

E) Yahudiler: Türkistan’daki diğer bir Türk olamayan unsur Yahudilerdir. Aynı zamanda bunlara “Buhârâ Yahudileri” de denmektedir. Bunların 1916 yılındaki sayısı 26000 civarında olup, Semerkant, Buhârâ, Türkmenistan ve Fergana’da yaşıyorlardı. Daha çok Mâverâünnehr’de yaşadıklarını bildiğimiz bu etnik unsurdan bahsetme sebebimiz, Sır Derya bölgesinin coğrafi açıdan Mâverâünnehirin bir cephesini temsil etmesi ve dolayısıyla Mâverâünnehr’de vuku bulan her türlü olayların Sır Derya bölgesine de yansımından dolayıdır. Sır Derya bölgesinde çoğunluk olarak yaşamadı iseler de, Yahudiler XX. yüzyılın başlarına kadar Taşkent’in en önemli pamuk ticaretini ellerinde bulundurmuştur. Tarihçesine gelince, bunlar Türkistan’da İslâmiyet’in buralara gelişinden öncede yaşıyorlardı. Kendi inançlarına göre bunlar Asurî padişahları tarafından esir edilerek Horasan’a sevk edilen Yahudilerin torunlarıdır. Haklarında kaynaklarda pek bilgi bulunmayan bu halk hakkında H. Kurt bunların bir kısmının Babil Yahudilerinin, az bir kısmının ise İran Yahudilerinin torunları olabileceğini söylüyor. Çoğu kaynaklar Yahudilerin bu bölgede varlıklarından haber veriyorlarsa da ayrıntılı bilgi vermemektedir(16).

Ancak şurası açıktır ki, her yerde olduğu gibi Yahudiler Türkistan’ın da ticaret hayatında mühim rol oynamışlardır. Bunların İpek yolu güzergâhındaki Sır Derya şehirlerinde de sıklıkla buldukları da bir gerçektir. Türkler arasında Musevilğin yayılmasında diğer dinlerde de olduğu gibi, tüccarların büyük etkisi olmuştur. Sır Derya bölgesindeki dini akımlar arasında Musevilik büyük öneme sahip olmasa da, Türkler arasında bu dini kabul edenlerin olduğunu biliyoruz.

Bunların arasında Hazar Türkleri ile Kumanlar da vardır(17).

F) Tatarlar: Türkistan'ın etnik yapısı konusunda, bilgilerinden istifade ettiğimiz Kaşgarlı Mahmud eserinde halis Türk olamayan kavimler arasında Tatarları da zikretmektedir. Bilindiği üzere Orhun yazıtlarında da adı geçen bu isim daha sonra Moğollar için kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde halis Türk olmadıkları söylenen kavimler arasında geçen Yabakular da Moğol soyundan olabilir. Eğer böyle ise, Moğollardan bazıları daha müellifin zamanında batıya ilerleyerek her tarafta Türklerin yaşadıkları yerleri işgal etmişlerdi diyebiliriz. X. yüzyılın başlarında Moğol kavimlerinden olan Kıtayların kuvvetlenmesi ve Karahanlı Devleti'nin yıkılmasına sebep olan doğudan batıya vukubulan kavimler göçü beraberinde bu bölgelere değişik etnik unsurlar da getirmiştir. Kara Kıtaylar da bu kabiledendir. Sır Derya bölgesinin de kısmen Karahanlı idaresi altında bulunduğunu hatırlarsak, bu etnik grubun da konumuzla alakalı olduğunu görürüz.

Türkistan'ın etnik yapısı ve oluşumu bakımından belli bölgelerin rolü mühimdir. Sır Derya bölgesi de Orta Asya halklarının etnik yapısının oluşumunda önemli yere sahiptir. Sır Derya bölgesinin bu özelliklerine değinen arkeolog S. Tolstov bu gerçeği şöyle özetliyor: “Sır Derya sahili boyunca kurulan şehirlerin araştırılması sonucunda tüm Orta Asya'da vukubulan değişimler ve gelişimler hakkında ip uçları bulunabilir. Yapılan araştırmalar Sır Derya yöresinde yaşayan ve yaşamakta olan halk arasında devam edegelen mevcut medenî-kültürel süreci gösteriyor.

Bu arkeolojik araştırmalar aynı zamanda Sır Derya bölgesinin asıl sakinleri olan Oğuzların, sanıldığı gibi Doğudan göç ederek gelmediğini, eski devirlerden itibaren(İskitler dönemi) bu bölgede yaşadıklarını göstermektedir. Bunlar Z. V. Togan'ın bahsettiği “Kent Türkleri” olmalıdır. Çünkü Z. V. Togan şehircilik konusunda V.Barhold'un görüşünün tam tersin yani, Türklerde şehirciliğin ve medenî hayatın Aryânîler gelmeden önce de olduğunu ileri sürüyor. Buna en güzel örnek şehirlerin adlarının aslen Türkçe olmasıdır. Mesela, Kaşgarlı Mahmud eserinde “Semerkant” isminin aslında Türkçe “Semiz kent” yani zengin, büyük(semiz) şehir anlamına geldiğini belirtmesi gibi bir sürü örnekler verilebilir. Türkistan'ın etnik yapısındaki çalkalanmalar Sır Derya bölgesinde aynen hissedilmiştir. Mesela, Orta Asya halklarının etnik yapısını büyük ölçüde etkileyen değişimler tarih içinde ilk batıdan gelen Aryânîler sebebiyle olmuştur. Bunlar Ahamenid seferleri ve Makedonyalı İskender seferleridir. İkinci çalkalanma ise, doğudan batıya olan kavimler göçü nedeni ile olmuştur. Bunları takiben devam eden akınların arasındaki en etkileyici ve büyük çapta olanı da Moğol İstilası olmuştur.

G) Hocalar: VIII. yüzyılda Mâverâünnehir'e ulaşan ve buranın medenî

bölgelerine seferler düzenleyen Araplar, Sır Derya ve ötesine tam anlamıyla geçememişti. X-XI. yüzyıllara kadar süren İslâm'ı yayma hareketleri sürecinde dini öğretme amacıyla ve İslâm kültürünü tanıtmaya amacıyla, Orta Asya ve Sır Derya ötesindeki bozkırlara ve medenî bölgelere “hocalar” gönderilmiştir. İlk başta bunların çoğu Arap kökenli iken, daha sonra İranlı hocalar da bu harekete katılmıştır. Dini öğretme amacıyla bölgenin her köşesine dağılan bu hocalar zamanla oralara yerleşerek, yerli halkla karışmıştır. Sır Derya bölgesine de bu amaçla gelen ve yerleşen bu "öğretmenler" daha sonra “hocalar”adında bir sınıf teşkil etmeye başlamıştır. Halk arasında büyük bir saygı ve itibar gören hocalar “Peygamber soyundan”(Arap oldukları için) olmaları sebebiyle de yerli halktan ayrılmaktadır. Günümüzde Buhârâ, Horasan ve Güney Kazakistan'ın Yesi gibi şehirlerinde “Hoca” zümresi vardır. Bunlar dil ve kültür açısından bazı değişik âdetleri olması dışında, yerli halktan pek farklı değildir. Buna rağmen Kazak halkın oluşturmakta olan üç cüz'e dahil değildirler. Kendilerine de Kazak demiyor; “Hoca”yız diyorlar. Hoca soyundan geldikleri için kendi aralarında evlilik yaparlar(Kazaklardan kız almaz ve kız vermezler). Soylarını koruma gibi bir hassasiyetleri vardır. Bunlar kendi aralarında: Horasanlı Hocalar, Ak Korganlı Hocalar, Diuana(divâne, dilenci) Hocalar ve Karahanlı Hocalar diye birkaç çeşide ayrılırlar. Bunların içinde kendilerini Hoca Ahmed Yesevî soyuna bağlayanları da vardır(18). Bunların dışında Nasab-nâme'den bu bölgede yaşayan ve Peygamberin soyundan geldiklerini söyleyen “Seyid”lerin de olduğunu öğreniyoruz. Bir zamanlar din öğretme amacıyla gelen bir öğretmen iken, Hocalar böylece zamanla bir etnik zümre haline gelmiştir.

H) Türk-Moğol Karışımı Etnik Gruplar: Sır Derya bölgesini ve Orta Asya'yı derinden etkileyen Moğol İstilâsı sonrasında bu bölgelerde Moğol asıllı kavimlerin mevcudiyetini görüyoruz. Moğollar Orta Asya'da Türkler'e nispeten sayıca az ve medenî seviyeye de aşağıda oldukları için çok geçmeden Türkleşmeye başlamışlardır(18). Böylece daha sonra kurulan Altın Ordu ve ondan ayrılan Kazan, Özbek, Nogay ve diğer Hanlıkların arasında Türk-Moğol karışımı boylar varlıklarını sürdürmüştür. Nayman ve Kereyitler bunlardan bir kaçıdır. Bu gibi kabileler daha sonra oluşan Kazak, Özbek ve Kırgız gibi halklarla bütünleşerek aynı âdet ve örfü paylaşıyorlardı. Sır Derya bölgesinde yaşayan halk arasında Cengiz Han soyundan gelen“Töre”ler vardır. Bu etnik zümrenin bu bölgede bulunmasının başlıca sebebi, Yesi şehrinin tarih boyunca Hanlıkların merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bir çok Kazak hanlarının da mezarları Hoca Ahmed Yesevî türbesinde bulunmaktadır. Bu gün orta ve aşağı Sır Derya bölgesinde yaşayan bu etnik grup ta yukarıda bahsettiğimiz, Hocalar gibi Kazak cüz'üne girmezler ve kazaklarla kan karışımı olmaması için kendi aralarında evlilik yaparlar. Yine de bu günkü Kazak halkın

oluşturan etnik zümrelerden biridir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Sir Derya yöresi çok eski devirlerden beri insanoğlunun yaşadığı bir yer olmuştur. Eski Türk yurdu olduğunu rahatlıkla söyleyebildiğimiz bu topraklar yüzyıllar boyu oluşmuş kendine has kültürel mozayige sahiptir. Ve bu kültürün oluşumunda hem Türklerin hem de diğer etnik unsurların büyük etkisi olmuştur.

Kaynakça

- 1 Moldabayeva, D., “Sır Derya” Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi, Bilig, Güz, sayı 35, Ankara 2005, s. 1-16.
- 2 Konratbayev, T., Erteadaki Eskertkişter, Almatı 1996, s.15.
- 3 Kaşgarlı, Mahmud, Divanü Lügat’it-Türk, çev. Besim Atalay, TDK. yay., 3.bsk., Ankara 1992, s.149.
- 4 Parmaksızoğlu, İ., “Mâverâünnehir” //T.A, 1980 c. XXIII, s. 45.
- 5 Tolstov, S. P., Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta(*Eski Oxus ve Yaksart havzası*), Moskova 1962, s.175.
- 6 Togan, A. Z.V., Umûmî Türk Tarihine Giriş, 3.bsk., Enderun Kitapevi, İstanbul 1981, s.106.
- 7 Togan, A. Z.V., Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1981, s.93.
- 8 Marşak, Boris, “Türkler ve Soğdlular”, Türkler Ansiklopedisi, c. II., Ankara 2000., s.172.
- 9 Marşak, Boris, “Türkler ve Soğdlular”, Türkler Ansiklopedisi, c. II., Ankara 2000., s.173-174.
- 10 Barthold, V.V., İstorya Turkistana, Soçineneya, 1963, c. II, s. 80.
- 11 Togan, A. Z.V., Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1981, s. 83.
- 12 Kaşkarlı, Mahmud, Divanü Lügat’it-Türk, çev. Besim Atalay, TDK. yay., 3.bsk., Ankara 1992, s.150.
- 13 Togan, A. Z.V., Umûmî Türk Tarihine Giriş, 3.bsk., Enderun Kitapevi, İstanbul, s.100-106.
- 14 Barthold, V.V., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, haz. K.Y. Kopruman- A. İ. Aka, Ankara 1975, s.
- 15 Jandarbek, Z., “Nasab-Nâme ve türk tarihi”, Dayik press yay., Almatı 2002, s. 28.
- 16 Esin, Emel, “Miladi VII-X Yüzyılda Sır Derya Oğuzlarının Maddî Kültürü Hakkında Notlar”// VIII. Türk Tarihi Kongresi, II.cilt’ten ayrı basılım, Ankara 1981, s. 712-713.

- 17 Tanyu, Hikmet, Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, c. I., 2. bsk., Bile yay. Ankara 1980, s.15-25.
- 18 Barthold, V.V., Turki, Calın yay., Almatı 1988, s. 26.

References

- 1 Moldabayeva, D., “Sir Derya” Havzasinin Turk Tarihindeki Yeri ve Onemi, Bilig, Guz, sayı 35, Ankara 2005, s. 1-16.
- 2 Konratbayev, T., Ertegedeki Eskertkister, Almatı 1996, s.15.
- 3 Kasgarli, Mahmud, Divanu Lugat'it-Turk, cev. Besim Atalay, TDK. yay., 3.bsk., Ankara 1992, s.149.
- 4 Parmaksizoglu, I., “Maveraunnehir” //T.A, 1980 c. XXIII, s. 45.
- 5 Tolstov, S. P., Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta(Eski Oxus ve Yaksart havzasi), Moskova 1962, s.175.
- 6 Togan, A. Z.V., Umumi Turk Tarihine Giris, 3.bsk., Enderun Kitapevi, Istanbul 1981, s.106.
- 7 Togan, A. Z.V., Bugunku Turkili Turkistan ve Yakin Tarihi, Istanbul 1981, s.93.
- 8 Marsak, Boris, “Turkler ve Sogdlular”, Turkler Ansiklopedisi, c. II., Ankara 2000., s.172.
- 9 Marsak, Boris, “Turkler ve Sogdlular”, Turkler Ansiklopedisi, c. II., Ankara 2000., s.173-174.
- 10 Barthold, V.V., Istoriya Turkistana, Socineneya, 1963, c. II, s. 80.
- 11 Togan, A. Z.V., Bugunku Turkili Turkistan ve Yakin Tarihi, Istanbul 1981, s. 83.
- 12 Kaskarli, Mahmud, Divanu Lugat'it-Turk, cev. Besim Atalay, TDK. yay., 3.bsk., Ankara 1992, s.150.
- 13 Togan, A. Z.V., Umumi Turk Tarihine Giris, 3.bsk., Enderun Kitapevi, Istanbul, s.100-106.
- 14 Barthold, V.V., Orta Asya Turk Tarihi Hakkinda Dersler, haz. K.Y. Koprman- A. I. Aka, Ankara 1975, s.
- 15 Jandarbek, Z, “Nasab-Name ve turk tarihi”, Dayik press yay., Almat 2002, s. 28.
- 16 Esin, Emel, “Miladi VII-X Yuzyilda Sir Derya Oguzlarinin Maddi Kulturu Hakkinda Notlar”// VIII. Turk Tarihi Kongresi, II.cilt'ten ayri basilim, Ankara 1981, s. 712-713.
- 17 Tanyu, Hikmet, Tarih Boyunca Yahudiler ve Turkler, c. I., 2. bsk., Bile yay. Ankara 1980, s.15-25.
- 18 Barthold, V.V., Turki, Calın yay., Almatı 1988, s. 26.

Айдос Шалбаев¹, Дана Молдабаева¹, Гулишат Тусупова

*¹PhD., ассист.проф., Сүлеймен Демирель атындағы университеті,
Каскелең, Қазақстан*

² Абердин университеті, Шотландия

СЫРДАРИЯ ОБЛЫСЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ ТАРИХИ ПРОЦЕСІ (VI-XIII Ғ.).

Андатпа. Орта Азияда орналастқан түркі тілдес республикалардың орта ғасырлық тарихы, жалпы түркі тарихы тұрғысынан бір тұтас зерттеп-зерделеуді қажет етеді. Орта Азия географиялық тұрғыдан бірнеше аймаққа бөлінеді. Бұл аймақтар өзінің этникалық құрамы, экономикалық және өндірістік құрлымы жағынан ерекшеленеді. Осындай аймақтардың бірі Сырдария аймағы немесе Сыр өңірі. Сыр өңірі сонау ежелгі дәуірлерден бастап адамзат баласының мекеніне айналған. Мұның басты себебі, өмірдің қайнар көзіне айналған Сейхун мен Жейхун дарияларының осы өңірде орналасуында. Сондықтан көрнекті тарихшы З.У. Тоған Сыр өңірін тек отырықшы «қалалық түріктердің» мекені ғана емес, сонымен қатар түрлі этникалық топтар мен мәдениеттердің араласып, өзіндік сырлы сипатқа ие ерекше аймақ екеніне назар аударады. Орта Азияның этникалық қалыптасу үдерісін түсіну үшін, Сыр өңірінің этникалық құрлымының қалыптасу ерекшелігін зерттеудің маңызы зор.

Түйін сөздер: Сирдер, түріктер, соғдиялықтар, сартлар, этникалық элемент, ходжалар.

Aydos Shalbayev¹, Dana Moldabaeva¹, Gulshat Tussupova²

¹*PhD., assist.prof., Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan*

²*University of Aberdeen, Scotland*

*e-mail: aidos.shalbayev@sdu.edu.kz

THE HISTORICAL PROCESS OF ETHNIC FORMATION IN THE SIRDERYA REGION (6TH-13TH CENTURY).

Abstract. There is a vital need to make research in middle age Turkic history, due to the censorship and lack of opportunities in making research during the Soviet period. The central Asian region is divided according to its ethnic structure, and geographical, economic, and cultural features.

The Sirderya is one of the most important regions in Central Asia. It's a place where people began living in ancient times. Seyhun and Ceyhun rivers were regarded as a heart of Central Asia. It was remarked by the middle age sources, that the Sirderya region was one of the centers of ancient cultures and old civilizations. According to Togan's description, it was a place where not only

the settled Turkic people "Kent Turkleri" lived, but also there the different cultures and ethnics were assimilated. (came together) Before analyzing Central Asia's ethnic situation, it will be useful to learn the Sirdarya region's middle age ethnic structure.

Keywords: Sirdarya, Turks, Sogdians, Sart, hoja.

Aldik 2 Haziran 2023

Нұрбану Камалова¹*

¹С.Демирел атындағы университеті, Қаскелең қаласы, Қазақстан

*e-mail: 211301016@stu.sdu.edu.kz

ЖҰМАБАЙ ШАШТАЙҰЛЫ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ ӘЙЕЛДЕР БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Мақалада жазушы Жұмабай Шаштайұлының шығармаларындағы әйелдер образына талдау жасалды. «Аспанқора повесіндегі Ханымкүл образы мен Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесіндегі Шолпанның образына салыстырмалы талдау жасалып, образдардың типологиялық ерекшеліктері, жасалу жолдары анықталды, кейіпкер характерін сомдаудағы автордың мотивтері, ұстанымы анықталды. Аталған повестегі Қаламқас образы және «Кұралайдың салқыны» повесіндегі Қадірсіздің образына талдау жасалып, олардың дәстүрлі қазақ әйелдерінің келбетін сомдайтын типтік бейне екені дәлелденді.

Түйін сөздер: проза, повесть, әйелдер образы, типтік бейне, қазақ әйелі

XX ғасырдағы қазақ прозасында ұлттық құндылықтарды бойына сіңіре білген, қашан да қиындыққа мойымай, адами биік болмысын сақтап, парасаттылығымен ерекшеленген әйелдер образдары арқылы қазақ әйелдерінің тұтас бір келбеті жасалды деуге болады. Сонымен қатар әйел затының ішкі жан-дүниесін жан-жақты ашуға ұмтылып, қазақ қоғамындағы әйелдер бейнесін өзге қырынан суреттеген авторлардың шығармаларына да, қазақ прозасы, әу бастан кенде емес. Мұндай шығармаларға М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», Ж.Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы», М.Әуезовтың «Қаралы сұлуы», «Кінәмшіл бойжеткені» сияқты т.б. бірқатар шығармаларды жатқызуға болады. XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі әйелдер бейнесін ғалымдарымыз біршама зерттеп, бірқатар еңбектер жазғаны белгілі. Ал Тәуелсіздіктен кейінгі қазақ прозасындағы әйелдер бейнесі қандай, қазіргі прозадағы әйел образдары қай қырынан көбірек суреттелуде деген мәселе бүгінгі күні өзекті болып отыр. Тәуелсіздіктен кейінгі қазақ прозасында М.Әуезовтың Зересі мен Ұлжанындай биік парасат-пайым иелері болған әйелдердің образдары бар ма, М.Жұмабаевтың Шолпаны тәрізді кейіпкерлер болса, олардың ішкі жан дүниесінің қалтарыстары қаншалықты деңгейде ашылған, жалпы, бүгінгі күндегі қазақ прозасындағы қыз-келіншектеріміз, әйел-аналарымыз оқырманға несімен құнды деген сауалдарға жауап беру – бүгінгі

әдебиеттану саласындағы міндеттердің бірі. Осы міндет тұрғысынан келіп, бүгінгі мақаламызда қазақ прозасында өзіндік қолтаңбасы бар жазушы Жұмабай Шаштайұлының «Аспанқора», «Құралайдың салқыны» повестеріндегі әйелдердің образдарын зерттеп-зерделедік.

«Аспанқора» повесіндегі Ханымкүл бейнесі М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесіндегі Шолпанды еске түсіреді. Мұның себебі, олардың күнәлі іске баруы және екеуінің де ұзақ уақыт бала сүйе алмауы. Алайда бұлар бір-біріне ұқсас типтік образдар болғанымен, олардың ерекшеліктері көп.

Шолпан – шығармадағы басты кейіпкер, әңгіме Шолпанның күнәлі іске баруындағы себеп-салдарды, психологиялық жай-күйді ашуға құрылған. Оның мұндай қадамға барардағы ішкі жан күйзелісі жан-жақты ашып көрсетілген. Шолпан Құдай қосқан қосағын жан-тәнімен сүйді, алғашында оған адал болды, махаббатына адалдығы сонша, тіпті, қазақ әйелдері үшін өмірдің мәні болған баланы да керек етпеді. Кейіннен бұл махаббатың баянсыздығын, «баласыз үйдің қу мазар» екенін түсінген сәттен бастап, бала сүйе енді оның өмірлік мұратына айналды. Кейіннен оның Әзімбайға бауыр басып қалуының себебі де әңгімеде ашып көрсетіледі. «...Ердің әруағы басса, әйел адамдықтан шығып, жоққа айналады. Есінен айрылады. Тілі байланады. Ол уақытта мұндай әйелдің ердің көнгіш күні болуында еш дау жоқ. Шолпан осындай әйелдің бірі еді. Жанынан денесі, денесінен жаны айрылмайтын. Кімге берілсе де, жан-денесімен түгел берілетін әйел еді. Әзімбайға денесін уақытша беріп, жанын аман алып қаламын деп ойлады. Бірақ ой мен ісі бір-біріне қабыспады»[1]. М.Жұмабаев кейіпкерінің образын аша түсу үшін осындай авторлық баяндаулар арқылы Шолпан күнәсінің себебін психологиялық аспектіден қарастырады.

Ханымкүлге келсек, біріншіден, шығарманың басты тақырыбы – Ханымкүлдің күнәсі емес, Атанның қайсарлығы, атамекен – Аспанқораға деген махаббаты. Содан кейін ерлі-зайыптылық өмірдің алғашқы кезеңдеріндегі екеуара аяулы сезімдерді, ыстық ықыласты тұрмыстауқыметінің қалай өзгертіп, басқа арнаға салып жіберетіндігі шебер суреттелген. Әуелде Ханымкүлдің Атанға деген көңілі түзу болды. Шығарманың басында кейіпкер жағымды образда суреттеледі.

«Қараторының әдемісі Ханымкүл қарақаттай тұнық, күлім көзі жайнақ қағып, кісінің ынтығын құртады. Үй мен түздің тіршілігін сылаң қаға шыр айналдырып, дөңгелетіп әкетті...», «...Жаратылысынан ашық-жарқын әйелі сықылықтап күліп, Атанның мойнына асылған сәтте жетегіне еріп кететінін сезбей де қалатын» [2, 6-б.].

Аспанқораға қой бағуға барып, тұрмыс-тіршілік қиындай түскенде Атанның кемдігінің көзге айқын көріне түсуі Ханымкүл екеуінің арасын алшақтата бастайды. Атан жалғыз қолымен шелектегі суды флягтарға құя алмай, кемдігіне налып тұрған сәтте әйелінің ойындағы өзгерісті байқайды: «Үйленгелі бері әйелінің бет-жүзінен мұндай сұмдықты аңғармап еді. Алдындағы тік өрден көз алмай жұқалтаң ернінің қанын

шығаратындай қырқа тістеп алған Ханымкүлдің қарақат көзінде өміріне деген ренішпен аралас, әйел баласына тән астарлы сыр жатқан сияқты. Өткен өмірінің қызуына бой жылытып, қызығына қанып, енді мынау өзінің қол-аяғы балғадай жастық өмірінің нарқын түсірмейтін, бүтіндей басқа hareket аңсаған ұшқын көзінен анық сезіледі» [2, 8-б.]. Ендеше, Ханымкүлді күнәға бастаған – Шолпандікі сияқты «ізгі арман» – бала сүю емес, өзі типтес әйелдерге тән қарапайым пенделік.

Ханымкүл образын ашуда автор көбіне екеуара диалогқа сүйенген. Келіншектің жүрегіндегі ой-арманы, күйеуіне көңілі толмайтындығы және соны жасырмай айтып салатын асау мінезі оның Атанды үнемі өзге ер-азаматтармен салыстыра беруінен көрінеді. Қасымжомартпен ғана емес, әшейінде өзі жаратпайтын Сайлаубаймен де салыстырып, «Сенен Сайлаубай досыңның бір артықшылығы, әйеліне отынды үйіп тастайды» деген сөзді күйеуінің бір қолын соғысқа бергенін біле, көре тұра айтуы – Ханымкүл бейнесін, тіпті, аласартып жібергендей. Ол – көптеген қазақ шығармаларыдағыдай еріне мойынсұнған, дана да, парасатты әйел емес, керісінше, қолайлы сәт туғаннан ерін мұқата сөйлеуге дағдыланып алған, долы әйелге айналған еді. Шығарманың шарықтау шегінде, Шолпан үн-түнсіз күнәсін мойнымен көтеріп, күйеуінің соққысы мен тепкісіне қарсылық көрсетпей көнсе, Ханымкүл «басын сілкіп қалып, күйеуіне тіке, шабына сөйлейді».

« – Неғып тұрсың, ұр, өлтір!», – дейді. Міне, осы ерекшеліктердің бәрі Ханымкүл мен Шолпанның күнәсі бірдей болғанымен, олардың өзіне тән мінезі, өзіне тән ерекше қайеттері бар екенін көрсетеді. Мағжан Жұмабаев XX ғасырдағы қазақ әдебиетінде қалыптасқан «ары тапталған қазақ қызының адам болып жер басып жүруге қақы жоқ» дейтін қатаң мотив бойынша шығарманы Шолпанның өлімімен аяқтаса, Жұмабай Шаштайұлының шығармасында Ханымкүл басқа күйеуге тиіп, екі бала сүйіп, онымен қоймай, Атан оның сол «бақытты» өмірін өз көзімен көреді. Академик Зейнолла Қабдолов: «Типтендіру проблемасы секілді типтің өзі де тым кесек һәм күрделі нәрсе. Неге десеңіз, мінез, бітім, әрекет, ұғым, рух, парасат жағынан байыптап қарасак, нағыз суреткердің қолынан туған әрбір әдеби тип – әрі әбден жинақталған, сондықтан өзі секілділердің бәріне ұқсайтын жалпы тұлға, әрі әбден дараланған, сондықтан, өзінен өзге ешкімге ұқсамайтын жалқы тұлға» [3,106-б.], – дейді. Біз айтып отырған келіншектер де ел арасында кездесіп жататын типтік бейнелер болғанымен, мінез-құлықтары, ішкі ұстанымдары ерекше дараланған жеке тұлғалар. Рухани биіктікті ішкі ұстанымға қарай өлшеуге болатын болса, Шолпан Ханымкүлге қарағанда жоғары тұрған образ деуге болады. Себебі, Шолпанның бұл іске барардағы мотиві, себеп, сылтауы ашып айтылған. Шолпанды қажеттілік, шарасыздық бұл іске итермелегені нақты суреттелген, ал Ханымкүлде ондай ірі мақсат жоқ. Жоғарыда келтірілген үзінділерге қарап, оның мотиві – көңіл қалауы екенін аңғарамыз.

Осы шығармада едәуір ашылған тағы бір келіншек образы – Атанның Ханымкүлден кейін алған әйелі Қаламқастың бейнесі. Шығармада

Қаламқас портреті «Моңғол кескінді, бүйрек бетті, қысыңқы көзді, дөңгеленген дембелше бетінде әлденеден тосырқау мен жүрексіну бар» жан ретінде суреттеледі. Атанның Қаламқас туралы «Басқа нобайы келіспесе де, көзі қап-қара тұнық екен» деген ойы арқылы оның асқан сұлу да еместігін, ең бастысы Атанның оған онша көңілі тола қоймағанын түсінеміз. Бірақ Қаламқас – «Ешқандай қағынды-ұшындысы жоқ», мейірімді, бірқалыпты, сабырлы жан. Қаламқастың сабырлы кейпі күйеуі орынсыз мазақ қылғанда оған «алара қарап, бүйрек бетінің шығыңқы қабақтарына дейін күреңіте ашуланғанымен», «ләм-мим деп жауапқа келмеуі» сияқты портреттік суреттеулер арқылы сомдалған.

Осы тұста екі шығармада да ер мен әйелдің қарым-қатынасының тым нәзіктігін, әйел көңілінің сәл нәрседен құлазып қалатын босандығын көрсететін ұқсас сюжеттер бар. Шолпан бала сүю үшін құлшылық жасап, Құдайға жалбарынып жүргенде Сәрсенбай оны «бірәдар» деп мазақ қылса, енді бірде «қартайғанда жорға ашатын кәрі бозға» теңеп, көңілін қалдырады. «Аспанқора» повесінде де Қаламқасты күйеуінің «Жайбасар» деп атап, мазақ қылғаны оның шамына тиеді. «Босағаны аттағалы көп айлар өтсе де, бір-бірін мінеп-жасқап, артық сөзге бармаған» бұлардың арасына алғаш рет салқындық осы сөзден кейін орнайды, соншалықты сабырлы әрі мейірімді Қаламқастың алғаш рет «тілі ұзарып», күйеуінің жан-жарасына тұз себуіне себеп болған Атанның осы бір орынсыз әзілі әлде мазағы еді. Міне, осыған ұқсас эпизодтар ер мен әйелдің қарым-қатынас психологиясын ашып көрсетеді. «Аспанқора» шығармасында әйелдердің тілі ащы, шабалана, шаптыға түсетін тәрбиесіз жан ретінде көрінуіне Атанның кемдігінен бұрын, «әйелге ықылас білдірудің жөнін» таба алмайтын томаға-тұйықтығы да себеп болған сияқты.

Ресейлік ғалым Ю.М.Лотман әйелдер образын үш үлкен топқа бөледі: дәстүрлі (традиционная), батыр-қыздар (героини), шайтани (демонический) [4, 20-6].

Ханымкүлдің характеріне қарап, оны осы үшінші топтағы «демонический» деп аталған типке жатқызуға болады. Өйткені, шайтани «демонический» әйелдер деп ерлер жасаған барша шарттар мен стереотиптерді батыл түрде бұзушы әйелдерді айтады. «Бұл типке орыс классиктерінің терминологиясы бойынша «ұятсыздар» (А.М.Ремезов) және «секіргіштер» (А.П.Чехов) деп аталған әйелдердің образы жатады[4, 20-6].

Ал Атанның екінші әйелі Қаламқас, керісінше, дәстүрлі (традиционная) типіндегі әйел образы. Дәстүрлі дегені ерін риясыз сүйетін, жақындары үшін жанын беруге даяр, қбірге қайғырып, бірге қуанатын, көнбіс әйелдердің образдары. Қаламқастың отбасының берекесін келтіруге ұмтылуы, ерін сыйлап, тіл ұшына келген сөзін іркіп қалуы оның осындай дәстүрлі типтегі әйелдердің бейнесін суреттейтінінің дәлелі.

Жұмабай Шаштайұлының «Құралайдың салқыны» повесі тың образдарымен ерекшеленетін шоқтығы биік шығарма. Тілінің мүкісі бар

Демеуге жар болған Қадірсіздің сырт бейнесінің қандай екені шығарманың басында нақты суреттелмейді. Тек қана: « – Апа, өзімнің де қыз тапқым келіп жүрген жоқ, ол бейбақ та мен сияқты елдің мазағына айналып, сорлайтын шығар. Жамал жеңешем балаларын қорқытқанда Қадірсіз келе жатыр дейді екен»[2, 109-б.], – деген сөзінен және «Қадірсіздің дүрдіңкі ерні», «ұясы терең көзі» деген қысқаша суреттеулерден оның сырт бейнесінің сұлу еместігін ептеп бағамдаймыз. Жауынның астында отырып, өткен өміріне көз жіберген Қадірсіздің: «Басына тартқан жаулығын ешқашан кір шалмайтын дөңгелек жүзді аққұба әйелдің шырайлы әлпеті көз алдына келе кетті. Өзіне бір ауық мүсіркей қарап: «Маңдайының бес елі соры бар қар-ау, ең құрығанда сұрың жетісіп тұрса ше, ұрғашы деген атың бар. Айналаңа қарап, бір мезгіл бойыңды күтсең болмай ма?» [2, 125-б.], – деп еске алуы, «алғашқы күннен-ақ бейшара деген сөзді қара кемпір бұған қимаған екен» деген естеліктері Қадірсіздің бүкіл өмірінің өкініші мен өксігінен хабар береді.

Ене мен қайын апаның қорлығы, жазықсыздан-жазықсыз соққыға жыққан күйеуінің зорлығы жанына батқан Қадірсіз емізулі баласын көтеріп, бас сауғалап кеткенде қазақ даласында «Құралайдың салқыны» аталған нөсер жауынның астында қалып, күннің күркіреуі мен найзағайдан шошынып, тілі күрмеліп ауырады. Қадірсіздің жанына күйеуінің таяғынан да гөрі тілі ащы ене мен қайын апасының ауыр сөздері қатты батады. Ұрқия келіп, жанжал шығарып, «Екі жартыкеш» деп балағаттағаннан кейінгі Қадірсіздің күйзелісі, уайымы шығармада өте жақсы суреттелген. Сол күні таңда Қадірсіз бақилық болады. Демеу әйелін жер қойнына тапсырғаннан кейін ғана оның қадірін білгендей, өкіріп жылайды. Тасболаттың «О, жазған Қадірсіз-ай, есіл өмірің ырың-жырыңмен өтті де кетті» деген сөзі осы шығарманы түйіндеп, Қадірсіз бейнесі – есіл өмірін қорлықпен, ауыр бейнетпен өткізіп, өмірден рақат таппай өтіп кетіп жатқан талай қазақ әйелдерінің типтік бейнесі екенін айшықтай түседі. Шығарма оқырманға «Бұл Қадірсіз неге сондай қадірсіз болды? Ауылда қой баққан қазақ әйелдерінің өмір жолы соншалықты ауыр болар ма?» деген өкінішті ой тастайды. Қазақ қоғамында отбасылық қарым-қатынас мәселесі, соның ішінде ене мен келін арасындағы мәселенің өте өзекті екені жасырын емес. Бұл шығарма кейіпкерлерінің өмірін қиындатқан мәселе сырттан, көлденеңнен келген апат, не басқа бір мәселелер емес, өз ара түсініспеушілік, сыйластықтың жоғы. Қойына қасқыр тигенде, Демеу «Енді әпкеме не айтамын?» деген ойдан сабырынан айрылып, Қадірсізді сабап тастайды. Кейіннен сол сәтте Демеу үшін ақырзаман орнағандай көрінген мәселе оңай шешіліп, ел-жұрты қасқырға жем болған қойының орнын толтырып береді. Осы сюжеттің өзі бұл шығармада көтерілген негізгі мәселе – қойға қасқырдың шабуы да емес, Демеудің тілінің мүкістігі де емес, әу бастан дұрыс жолға қойылмаған, келіннің түсуімен шиелене түскен отбасылық қарым-қатынас мәселесі екенін көрсетеді.

Жұмабай Шаштайұлы өзінің шыншылдығымен ерекшеленетін жазушы. Баспасөз құралдарына берген сұхбаттарында да ағынан жарылып,

өзінің жетістіктеріне қоса, кемшін қалдым дейтін тұстарын ашық айтатынын байқалады. Автордың шығармаларындағы кейіпкерлер де өзі сияқты шынайы. Атан мен Ханымкүл де, Қаламқас та, Қадірсіз де қазақ қоғамында бар кейіпкерлер. Бұл әйелдердің кейде тым қарабайыр, жұпыны көрінетіні де автордың кейіпкерге романтикалық сипат беруден қашқақтап, мейліншешынайы жазуды қалағанынан болар деген болжамымыз бар. Автор өз шығармаларындағы кейіпкерлердің іс-әрекетіне түсініктеме беріп, оларды не ақтап, не даттап жатпайды. Жазушылық бейтараптық деген де шығарманың бәсін арттырар бір артықшылық десек, бұл тұрғыдан келгенде Жұмабай Шаштайұлының жоғарыда біз атап өткен шығармаларының бәсі жоғары. Бұл туралы әдебиетші ғалым Айгүл Ісімақова Ж.Шаштайұлымен бірге бірқатар жазушыларды атай келіп: «Аталған жазушылар өз кейіпкерлерін әдеттегідей дайын үлгідегі идеялар мен ұрандар құрсауынан құтқарып алғысы келеді» [5, 268-б.], деп жазады. Шынында да, кейіпкерлерін идеялизациялаудан қашып, мүмкіндігінше шынайы, табиғи қалпында жазуы Ж.Шаштайұлының образ сомдаудағы ерекшелігі деп атауға болады.

Әйелдер тақырыбын өз шығармаларына арқау еткен француз жазушысы Ги де Мопассан туралы «ол жазған әйелдер – қоғамның ауруы мен адамның соған бейімделуін өз өмірімен дәлелдеп беретін әйелдер» [6, 5-б.], – деген пікір бар. Негізі кез келген типтік образдың өзі қоғамда қалыптасқан проблемаларды ашып көрсетуге қызмет ететіні белгілі. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде қоғамның келбетін ашып көрсетуге, қоғамда қалыптасқан мәселелерге тереңнен үңілуге мүмкіндік беретін Ханымкүл, Қадірсіз тәрізді образдардың әдебиетте алар орны ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Жұмабаев М. Шолпанның күнәсі. Әдебиет порталы (adebiportal.kz)
- 2 Шаштайұлы Ж. Екі томдық таңдамалы шығармалар / Жұмабай Шаштайұлы. Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2010. Т.1. Тау мен дала. Повестер мен әңгімелер. – 360 б.
- 3 Қабдолов Қ. Сөз өнері. – Алматы: «Санат», 2007. – 360 б. В.Н.Кардапольцева. Женщина: хозяйка, героиня, муза. (о стереотипах женского поведения). Вестник ТГУ, выпуск 4, 1999
- 4 Ісімақова А.С. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: «Таңбалы», 2009. – 376 бет.
- 5 Адилбекова Ж. Қазіргі қазақ прозасындағы әйел-Ана бейнесі. (О.Бөкей, Ф.Оңғарсынова, Ш.Бейсенова прозалары негізінде). Автореферат.

References

1. Jūmabaev M. Şolpannyñ künäsı. Ädebiet portaly (adebiportal.kz)
2. Şaştaiūly J. Ekı tomdyq tañdamaly şyğarmalar / Jūmabai Şaştaiūly. Almaty: «An Arys» baspasy, 2010. T.1. Tau men dala. Povester men äñgimeler. – 360 b.
3. Qabdolov Q. Söz önerı. – Almaty: «Sanat», 2007. – 360 b.
4. V.N.Kardapölseva. Jenşına: hozäika, geroinä, muza. (o steorotipah jenskogo povedenie). Vestnik TGU, vypusk 4, 1999
5. Isımaqova A.S. Asyl sözdñ teoriasy. – Almaty: «Tañbaly», 2009. – 376 bet.
6. Adilbekova J. Qazırgı qazaq prozasyndaqy äiel-Ana beinesı. (O.Bökei, F.Oñğarsynova, Ş.Beisenova prozalary negızinde). Avtoreferat.

Nurbanu Kamalova¹

¹Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

*e-mail: 211301016@stu.sdu.edu.kz

THE IMAGE OF WOMAN IN THE WORKS OF DZHUMABAY SHASHTAYEV.

Abstract. The article analyzes female images in the works of the author Zhumabai Shashtaevich. A comparative analysis of the image of Khanymkul in the story «Aspankora» and the image of Sholpan in the story of Magzhan Zhumabayev «The Transgression of Sholpan» is carried out, typological features of images, ways of their creation are revealed, motives and the author's position in creating the character of the character are determined. The image of Kalamkas in this story and the image of Kadirsiz in the story "Saigachonochya coolness" (cold wind at the end of May) was analyzed and proved that they represent a typical image of traditional Kazakh women.

Keywords: prose, novel, female image, typical image, Kazakh woman.

Нурбану Камалова¹

¹Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

*e-mail: 211301016@stu.sdu.edu.kz

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В ПОВЕДИЯХ ДЖУМАБАЯ ШАШТАИУЛЫ

Аннотация. В статье проведен анализ женских образов в произведениях писателя Жумабая Шаштаевича. Проведен сравнительный анализ образа Ханымкуль в повести «Аспанкора» и образа Шолпан в повести Магжана Жумабаева «Прегрешение Шолпан», выявлены типологические особенности образов, пути их создания, определены мотивы, и позиция автора в создании характера персонажа. Был

проанализирован образ Каламкас в этой повести и образ Кадирсиз в повести «Сайгачоночья прохлада» (холодный ветер в конце мая) и доказано, что они представляют собой типичный образ традиционных казахских женщин.

Ключевые слова: проза, повесть, женский образ, типичный образ, казахская женщина.

Келін түсті 24 Наурыз 2023

Орынбекова А.А.^{1*}

¹Университет имени Сулеймана Демиреля, г.Каскелен, Казахстан

*e-mail: 2111005038@stu.sdu.edu.kz

ОРГАНИЗАЦИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ МЕЖДУ УЧЕНИКОМ И УЧИТЕЛЕМ НА УРОКЕ МАТЕМАТИКИ

Аннотация. В данной статье описывается методика организации взаимодействия между учениками и учителем на уроке математики. Рассматривается такой метод организации как взаимодействие учителя и ученика. Одним из способов взаимодействия является самостоятельная работа, а также ее ключевые аспекты, позволяющие более эффективно проводить организацию преподавательской деятельности. В качестве примера была рассмотрена средняя школа, учителя которой активно применяют приемы организаторского взаимодействия учителя и учеников. Был рассмотрен пример показательного урока, на котором учитель взаимодействует с учениками посредством опроса. Вследствии такого опроса учитель определяет уровень знаний учеников для построения эффективного плана урока. Для учеников же такой опрос служит одним из способов повторения пройденного и подготовкой к новому материалу. Также для статистики ученики всей школы участвуют в опросе, нравится ли им заниматься математикой. Данные записываются в виде диаграммы и впоследствии выдвигаются соответствующие выводы.

Ключевые слова: Ученик, педагог, математическая задача, организаторский процесс, самостоятельная работа, школа, средняя школа, алгебра, геометрия, мыслительный процесс.

Введение. Школы – это институты знаний, где учащиеся должны приобретать знания, навыки и установки. Высокий уровень развития науки и техники предъявляет особые требования к образованию учащихся в школе. Задача образования состоит не только в том, чтобы учащиеся приобрели определенный объем знаний. Они должны уметь применять полученные знания на практике, применять их в новых ситуациях, делать собственные выводы и обобщения, находить решения в нестандартных ситуациях. С ростом числа научных открытий и появлением неизвестных

областей науки, техники и экономики крайне важно, чтобы учащиеся могли самостоятельно приобретать новые знания и изучать научно-техническую литературу [1].

Цели и задачи исследования. Роль математики в этом процессе чрезвычайно важна. Изучение математики создает условия для развития логического мышления, приобретения навыков дедуктивного рассуждения, развития точности и краткости. Однако успех этих предпосылок во многом зависит от того, насколько эффективно организован учебный процесс в этом направлении. Поэтому одной из предпосылок подготовки учащихся к творческой работе, самостоятельному расширению и углублению имеющихся знаний является такая организация учебной деятельности учащихся в классе и при выполнении домашних заданий, при которой осуществляется целенаправленное и систематическое формирование интеллектуальных умений и развитие их речевых способностей [2].

С самых ранних этапов начального образования прилагаются усилия для развития у учеников способности действовать самостоятельно. Ученики выделяют информацию, представленную на уроке, и воспроизводят ее на основе вопросов учителя. На этом этапе ученики еще не способны самостоятельно оценить сложность и значимость информации, содержащейся в материале, поэтому одна из задач учителя при подготовке вопросов - научить учеников выделять ключевые моменты. Поэтому в этот период системы вопросов, проверяющая усвоение теоретического материала, должна охватывать все важные моменты излагаемого материала и не содержать тривиальных вопросов или вопросов, не относящихся к основному материалу [3].

Методика. Для написания данной работы использовались следующие методы исследования: анализ литературы касательно педагогического направления, анализ работ известных педагогов мирового формата, опрос.

Результаты исследования и их обсуждение. Основные цели школьного математического образования - обеспечить твердое и осознанное понимание учащимися системы математических знаний и навыков, необходимых в повседневной и социальной жизни всех членов современного общества, а также обеспечить их достаточную компетентность для изучения и продолжения образования по смежным дисциплинам. Важнейшей задачей школьной программы по математике является развитие мышления учащихся. Интерес к учебе должен формироваться общими навыками, а процесс приобретения этих навыков

должен идти в направлении, соответствующем природе человека и ведущем к совершенствованию, уточнению и развитию его физических фактов [4].

Чтобы учащиеся проявляли интерес к обучению, они должны хотеть этого:

- 1) Необходимо, чтобы то, что преподается, было понятным и занимательным;
- 2) Чтобы духовно-эмоциональные силы ученика были в комфортной для него обстановке.

Самостоятельная работа является важнейшей предпосылкой для саморегуляции и творческого потенциала человека. Самостоятельная работа является основным методом развития самостоятельности.

Самостоятельная работа – это познавательная учебная деятельность, в которой последовательность мыслей, умственных и практических действий и поступков зависит от обучающегося и определяется им самим.

Методики развития самостоятельности учащихся при изучении математики основаны на следующих принципах:

- интеграция обучения, преподавания и развития;
- самостоятельная и творческая деятельность учащихся;
- последовательное усвоение и всестороннее развитие познавательных способностей учащихся;
- формирование коллективного характера обучения и индивидуальных способностей.

Рассмотрим виды самообучения, которые играют важную роль в практике:

1. Самостоятельная работа с предварительным анализом. После теоретического описания задания или упражнения проводится детальный анализ. Затем предлагается аналогичное задание для самостоятельной работы, с более сложными элементами.

2. Проверка после решения задачи. Учащиеся выполняют собственную работу и сверяют ее с заданной моделью, а учитель проверяет понимание решения шаг за шагом, задавая соответствующие вопросы.

3. Рабочие листы с несколькими вариантами ответов и озвученными ответами. Этот вид деятельности помогает обеспечить быструю обратную связь, выявить пробелы и решить неясные ситуации.

4. Математический диктант с самопроверкой или перекрестной проверкой.

5. Самостоятельное обучение с демонстрацией. Это позволяет учащимся не только увидеть, как решать задачи, но и установить логические связи между тем, что они видят, и тем, что им нужно делать.

6. Работа по заранее заданному алгоритму. Это приобщает учащихся к точному и последовательному выполнению заданий и целенаправленно организует их мыслительную деятельность.

7. Семинар должен быть подготовлен заранее. Класс делится на группы. Каждой группе дается задание (текст из учебника, пример из учебника и подборка заданий из дополнительной литературы). В ходе занятия ученики подробно анализируют задание. Затем они пишут самостоятельное задание, которое выполняется всем классом.

8. На уроках я обычно можно предоставить крупный объем материала.

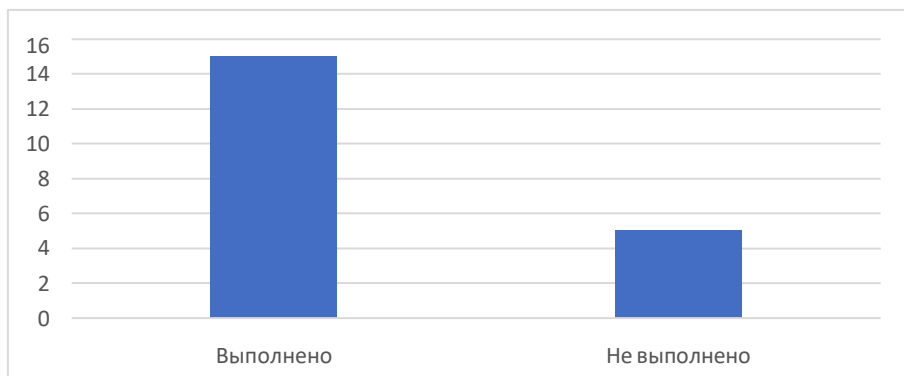
9. Тесты не только позволяют ученикам поразмышлять, но и выявить пробелы в своих знаниях, которые необходимо восполнить при подготовке к текущим экзаменам или тестам.

10. Техника аннотирования также полезна в практике. На первом этапе школьники аннотируют свои ответы со своих мест. Записывается их комментарии на доске, а остальные слушают, смотрят и записывают их, чтобы потренировать все виды памяти, включая зрительную, слуховую и моторную. Кроме того, увеличивая процент учеников, отвечающих на уроке, они могут учиться и более эффективно комментируя записи.

11. Одним из видов самопроверки является тест перекрестной проверки. Дается несколько наборов вопросов разной степени сложности. В начале урока всем учащимся раздается карточка с простым вопросом, который они должны решить, а затем взять следующий вопрос, который повторяется на протяжении всего урока. Уровень сложности повышается с каждым последующим заданием. Учитель дает ученикам следующую карточку, если предыдущее задание было выполнено правильно. В конце урока определяется лидер команды, набравшей наибольшее количество баллов.

12. Важным видом самостоятельной работы является домашнее задание, которое в основном используется для закрепления пройденного материала. Для организации этой работы даются четкие инструкции о том, что и как нужно делать дома, нужно объяснить, как ученики должны готовить домашнее задание по математике, как работать с учебниками, как делать записи и т.д. Выполняя вышеописанные руководства можно добиться эффективной организации взаимодействия между учениками и

учителем, повышая тем самым необходимую мотивацию в обучении математики. Для наглядного примера был рассмотрен урок математики в 8 “В” классе учеников средней школы города Алматы. В классе обучается 20 учеников. Данная школа была выбрана по причине того, что учителя уже более десяти лет практикуют данные подходы в обучении математики. Учитель перед объяснением нового материала проверяет наличие домашнего задания по прошлой теме, данный опрос представлен на рисунке

Рисунок 1 – Ответ на вопрос “Выполнено ли домашнее задание?” Как видно всего 5 учеников не выполнили домашнее задание, причины тому могут быть различны, кто-то забыли, либо не до конца освоил материал, в любом случае перед объяснением нового материала сначала кратко идет повторение прошлой темы.

После повторения следует новый материал, для определения первоначального уровня знаний учитель может расспросить класс о том, знают ли они что-нибудь по данной теме. Например, тема урока “Свойства треугольников”, в таком случае вопросы могут быть такие:

1. Какие треугольники бывают?
2. Чему равна сумма углов треугольника?
3. Что такое медиана?
4. Что такое биссектриса?
5. Что вам известно о синусе угла? (и т. д.)

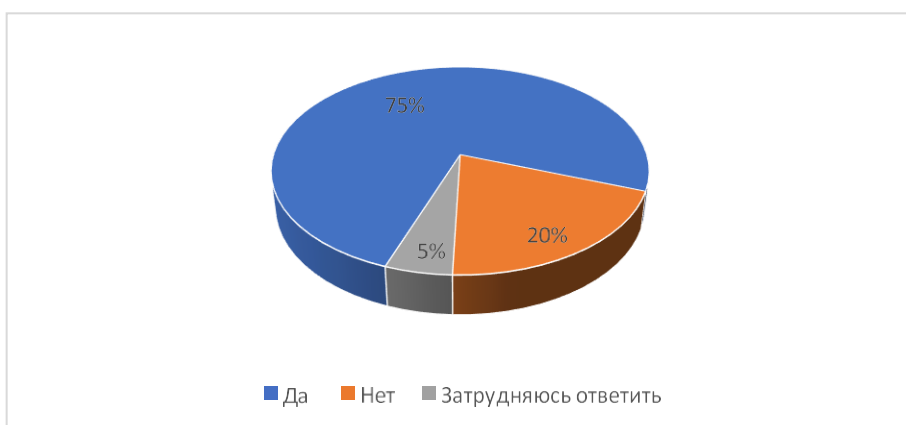
Таким образом, ученики вспомнят пройденный ранее материал и подготовятся к освоению нового. По завершению урока, учитель может задать еще один вопрос о том, все ли было понятно на занятии, результаты опроса на рисунке 2.

Рисунок 2 – Ответ на вопрос “Понятен ли вам новый материал?”

По завершению урока рекомендуется еще раз коротко пройти по новому материалу, для большей эффективности можно, как и в начале задать ученикам несколько вопросов касательно данного материала.

Также в средней школе был проведен опрос всех классов учеников. В опросе приняло участие 230 учеников. Результат опроса приведен на рисунке 3.

Рисунок 3 – Ответ на вопрос, “Нравится ли вам математика?”

Как видно из данного рисунка, около 75% учащихся любят математику, 20% отрицательно ответили и 5% не смогли дать точного ответа [5].

Выводы. Таким образом, был рассмотрен такой метод организации как взаимодействие учителя и ученика. Одним из способов взаимодействия является самостоятельная работа. Был рассмотрен пример показательного урока, на котором учитель взаимодействует с учениками посредством опроса. Если ученик испытывает сложности с каким-либо вопросом, можно задавать дополнительные вопросы наводящего характера, данные приемы в обучении способствуют лучшему усвоению материала. Также

для статистики ученики всей школы участвуют в опросе, нравится ли им заниматься математикой.

В результате исследования были получены положительные результаты в развитии учащихся, что подтверждает ценность проведенного исследования и его вклад в соответствующую область знаний.

Данное исследование имеет как научную, так и практическую значимость, так как представленные методики могут быть использованы в образовательном процессе для повышения эффективности учебного процесса. Практическое значение работы заключается в возможности использования предложенных методик для повышения качества математического образования в школе и развития умений учащихся.

Список использованной литературы

- 1 Дьяченко В. К. Сотрудничество в обучении: О коллективном способе учебной работы. — М.: Просвещение, 2021 с. — 192 с.
- 2 Землянская Е. Обучение в сотрудничестве: групповая работа учащихся и учителя // Лучшие страницы педагогической прессы. — 2020. — № 1.
- 3 Канн-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении. — М.: Просвещение, 2017. — 203 с.
- 4 Леонтьев А. А. Психология общения. — М.: Смысл, 2020. — 365 с.
- 5 Психология и педагогика // Сост. А. А. Радугин. — М.: Центр, 2019. — 256 с.

References

1. Dächenko V. K. Sotrudnichestvo v obuchenii: O kolektivnom sposobe uchebnoi raboty. — M.: Prosveşenie, 2021 s. — 192 s.
2. Zemlänskaia E. Obuchenie v sotrudnichestve: grupovaia rabota uçaşihsä i učitelä // Luchşie stranisy pedagogicheskoi presy. — 2020. — № 1. Kann-Kalik V. A. Učitelü o pedagogicheskom obşenii. — M.: Prosveşenie, 2017. — 203 s. Leontev A. A. Psihologia obşenia. — M.: Smysl, 2020. — 365 s.

3. *Psihologia i pedagogika // Sost. A. A. Radugin. — M.: Sentr, 2019. — 256 s.*

Орынбекова А.А.¹

¹Сулейман Демирел атындағы университеті, Қаскелең, Қазақстан
*e-mail: 2111005038@stu.sdu.edu.kz

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫ МЕН МҰҒАЛІМ АРАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА АРАҚАТЫНАС ҰЙЫМДАСТЫРУ

Андатпа. Бұл мақалада математика сабағында оқушылар мен мұғалімнің өзара әрекеттесуін ұйымдастыру әдістемесі сипатталған. Ұйымдастырудың бұл әдісі мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуі ретінде қарастырылады. Өзара әрекеттесу тәсілдерінің бірі-өз бетінше жұмыс жасау, сонымен қатар оның оқытушылық қызметті тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін негізгі аспектілері. Мысал ретінде №5 орта мектеп қарастырылды, оның мұғалімдері мұғалім мен оқушылардың ұйымдастырушылық өзара әрекеттесу әдістерін белсенді қолданады. Сауалнама арқылы мұғалім оқушылармен қарым-қатынас жасайтын демонстрациялық сабақтың мысалы қарастырылды. Осындай сауалнаманың нәтижесінде мұғалім тиімді сабақ жоспарын құру үшін оқушылардың білім деңгейін анықтайды. Оқушылар үшін мұндай сауалнама өткенді қайталаудың және жаңа материалға дайындалудың бір әдісі ретінде қызмет етеді. Сондай-ақ, статистика үшін бүкіл мектептің оқушылары математиканы ұнататын-ұнатпайтындығы туралы сауалнамаға қатысады. Деректер диаграмма түрінде жазылады және кейіннен тиісті қорытындылар шығарылады.

Кілт сөздері: Оқушы, мұғалім, математикалық есеп, ұйымдастырушылық процесс, өзіндік жұмыс, мектеп, орта мектеп, алгебра, геометрия, ойлау процесі.

Orynbekova A.A.¹

¹Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan
*e-mail: 2111005038@stu.sdu.edu.kz

ORGANIZATION OF INTERACTIONS BETWEEN STUDENT AND TEACHER IN MATHEMATICS CLASS

Annotation. This article describes the methodology of organizing interaction between students and a teacher in a math lesson. Such a method of

organization as the interaction of teacher and student is considered. One of the ways of interaction is independent work, as well as its key aspects, which make it possible to organize teaching activities more effectively. As an example, secondary school No. 5 was considered, whose teachers actively use methods of organizational interaction between teachers and students. An example of a demonstration lesson in which a teacher interacts with students through a survey was considered. As a result of such a survey, the teacher determines the level of students' knowledge to build an effective lesson plan. For students, such a survey serves as one of the ways to repeat what they have passed and prepare for new material. Also, for statistics, students from all over the school participate in a survey on whether they like to do math. The data is recorded in the form of a diagram and subsequently appropriate conclusions are put forward.

Keywords: Student, teacher, mathematical problem, organizational process, independent work, school, secondary school, algebra, geometry, thought process.

Поступила 24 Апрель 2023

Шарунбекова Д.Т.^{1*}

¹Сулейман Демирел университеті, Қаскелең қ., Қазақстан

*e-mail: 211301002@stu.sdu.edu.kz

КОМПЬЮТЕРЛІК ЛИНГВОДИДАКТИКА: ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ БАЗАЛЫҚ ҰҒЫМДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада тілді оқыту үрдісіне компьютерлік технологияны ендірудің қазіргі қалпын зерттеу көзделеді. Қолданбалы тіл білімінде жаңа бағыттың – компьютерлік лингвистиканың пайда болғанын теориялық тұрғыда айқындаумен қатар, жасанды интеллект жүйесін, жасанды тілдер үлгілерін құру қажеттілігін алға тартады. Тарихи жүйе ретінде қалыптасқан табиғи тілдер адамдардың өзара қарым- қатынасына қызмет етсе, жасанды тіл де адам-машина, машина-машина, машина-адам қарым-қатынасы үшін жасалғандығын дәлелдегісі келеді. Лингвистика ғылымынсыз жасанды тілді жетілдіру, сонымен бірге адамның компьютермен табиғи тілде қарым-қатынас жүйесін жасау, күрделі адам-машина кешені қызметінің тиімділігін арттыру мүмкін емес екендігі әдістемелік тәжірибелер негізінде анықталған

Түйін сөздер: компьютерлік лингво-дидактика, ақпараттық технология, компьютер, педагогика, оқыту

Кіріспе.

Өлем қарыштап дамуда. Өр күн жаңалыққа толы. Осындай бір орынында тұрмайтын ақпараттық технологиялардың өзгермелі заманы білім-ғылым саласына да әсерін тигізбей қоймайды. Нәтижесінде тіл білімінде жаңа зерттеулер, жаңа бағыттардың орын алғанын байқаймыз. Соның ішінде қазіргі таңда жаңа сала болып табылатын компьютерлік лингводидактика түсінігі кең өріс алуда. Компьютерлік лингводидактика, бұл қандай сала, немен айналысады, нендей ерекшеліктерге ие екендігіне тоқталмас бұрын, әуелі, бұл ғылым саласымен байланысты

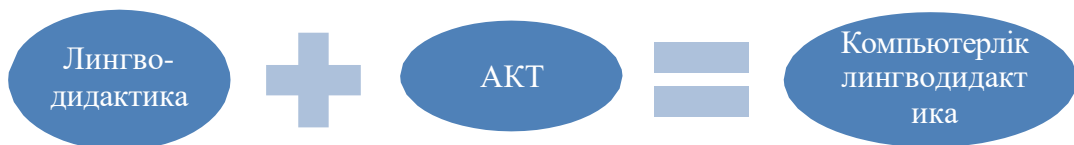

лингводидактика, дидактика ғылымдарына тоқталайық. Лингводидактика – ХХ ғасырдың екінші жартысында дидактика мен лингвистиканың тоғысуынан пайда болған жас ғылым саласы. Дидактика нені оқытамыз, не үшін оқытамыз, қалай оқытамыз деген сұрақтарға жауап іздей отырып, білім беру мен оқытудың теориялық және әдістемелік негіздерін зерттейтін

педагогика ғылымының саласы екендігі белгілі. Демек, өзіміздің ұсынған төмендегі 1-сызба бойынша «лингводидактика» түсінігіндегі «лингво» – тіл және «дидактика» түбірлерінің қосылуына қарап, аталған саланың тіл үйрету, тіл оқыту, меңгертуге тікелей қатысты екендігін аңғаруға болады [1].

1-сызба. Лингводидактика ғылым саласының пайда болуы

«Лингводидактика» терминін ғылымға 1969 жылы академик ғалым Н.М.Шанский енгізді. Аталған уақытқа дейін бұл сала дидактикамен бірге қарастырылып, термин ретінде бөлініп шықпағандықтан, ұғым мазмұнын беруде «әдістеме» (методика) түсінігі қолданылған болса, 1975жылы Орыс тілі мен әдебиеті оқытушыларының халықаралық ассоциациясында (МАПРИЯЛ) жаңа термин ретінде бекіді. Н.М.Шанский, Р.К.Миньяр-Белоручев бастаған ғалымдардың басшылығымен «әдістеменің» орнын басты. Әйтсе де «әдістеме»

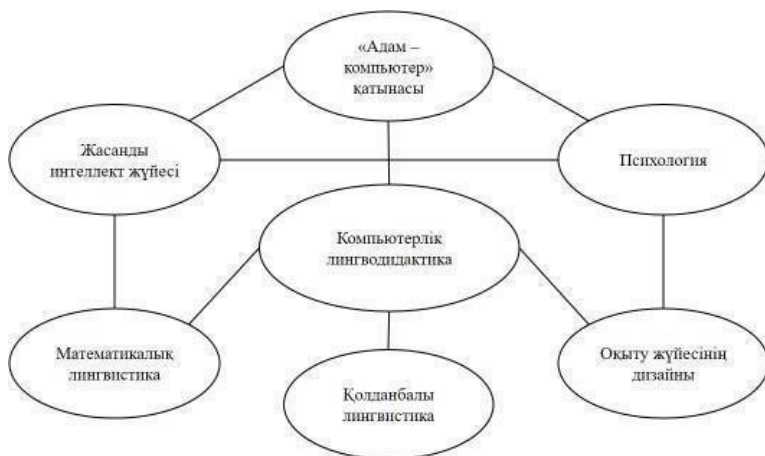

ұғымымен қатар, кезектестіріп қолданатын ғалымдар да жоқ емес [1].

Сонымен, тілдің фоно-морфо-семантикалық жүйесін зерттейтін тілі білімі саласы мен оны қалай оқыту керектігін үйрететін әдістеме ғылымының (оқыту пәні) қосындысынан лингводидактика саласы пайда болса, енді осы пән мен қазіргі заман талабы болған, қоғамның жоғары сұранысындағы ақпараттық коммуникациялық технологиялар (АКТ) пәнінің интеграциялану нәтижесінде тіл білімінде бұрын соңды болмағанын, жаңа сала – «компьютерлік лингводидактика» пайда болды [2, 81]. (түсінікті болу үшін өзіміз ұсынып отырған төмендегі 2-сызба арқылы көруге болады)

2-сызба.. Компьютерлік лингводидактика ғылым саласының пайда болуы

Компьютерлік лингводидактика – тіл үйрену, оқу, оқыту процесінде компьютер және компьютерлік бағдарламаларды, қосымшаларды қолдану арқылы жүзеге асатын лингводидактиканың бір саласы. Ол ең алғаш компьютерлік технологиялар арқылы тіл үйретудің теориясы мен практикасын меңгерту мақсатында пайда болса, қазір ақпараттық технологиялардың заманында атқаратын рөлі жоғары жаңа сала ретінде саналады. Атап айтқанда, жасанды интеллект, компьютерлік бағдарламалар дизайнын, компьютерлік оқыту теориясы мен практикасын жасауға қатысады. Өз ішінде ақпараттық технология, қолданбалы және математикалық лингвистикамен, компьютерлік

психологиямен тығыз байланысты. Бұл салада айрықша зерттеу жүргізіп жүрген маман М.Леви компьютерлік лингводидактиканың психологиямен етене жақын екендігін өзінің «Компьютерді қолдану арқылы тіл үйрету: мәнмәтін және концептуализация» еңбегінде атап, «Адам – компьютер» арақатынасын өзге ғылым салаларымен байланысын төмендегі 3-сызбада көрсеткен [2].

3-сызба. М.Леви. Компьютерлік лингводидактиканың өзге ғылым салаларымен байланысы

Зерттеудің әдіснамасы.

Бұл жаңа саланың пайда болуы адамды қоршаған әртүрлі салалармен арадағы көпір іспеттес маңыздылыққа ие, дидактика мен лингводидактика саласындағы жаңа бағыт. Өз алдына қойған мәселесі – зерттеу жұмыстарын жаңа қырынан қарастыра зерттеу. Бұл жөнінде ғалым М.А.Бовтенконың редакциясымен шыққан ұжымдық монографияда жазылып, компьютерлік лингводидактиканың ғылыми- әдістемелік аспектісі алғаш былайша негізделген: «аталған лингводидактика жаңа ақпараттық технологияларды, олардың әр пайда болған жаңа мүмкіндіктерін оқу процесінде кәсіби практикалық қолдану тұрғысынан үнемі зерттеліп отырады» [3].

Тіл оқытудың әдістемесі ретінде ХХ ғасырдың 80-жылдарында қалыптасқан бұл ғылыми бағыттың теориялық және қолданбалы аспектілерін қарастыра отырып М.А.Бовтенко зерттеуді үш арнаға бөліп көрсетеді:

Компьютерді пайдалану арқылы тіл үйренудегі теориялық аспектінің жасалуы (компьютерлік лингводидактиканың методологиялық мәселелері, компьютерлік оқу материалдарының типологиясы, оқытудағы компьютер құралдарының әсері, тіл оқытуды компьютерлендірудің психология-педагогикалық мәселелері, компьютер жүйесін оқытудағы дизайн, компьютер арқылы оқыту процесінің коммуникацияға әсері, оның даму мүмкіншіліктері, т.б мәселелерді қарастырады);

Оқу үдерісінде компьютер материалдарының жасалыну және пайдалану тәжірибесі;

Тіл үйрену процесіндегі компьютерлік интеграция жолдары [4, 9].

Жоғарыдағы мәліметтерге қарап бұл саланың тіл оқытудың теориялық сипаттамаларынан практикалық қолданысқа қарай өтіп жаңа бағыт алғанын, шығармашылықты аса қажет ететіндігін көруге болады. Бұл жердегі басты талап – оқытушы-педагогтің жаңа ақпараттық технологияларды оқыту процесіне түсінікті, жүйелі, сапалы түрде енгізе білуінде. Ал компьютерлік лингводидактиканың алдына қоятын мәселесі қолданушы адамның компьютерлік құралдар арқылы электронды материал-оқулық, оқыту бағдарламаларын арнайы мамандардың көмегінен өздігінен құрастыра алуына жағдай жасау болуы қажет.

Зерттеу нәтижелері.

Компьютерлік технологиялардың қолданысы бастапқы кезеңде тіл білімі саласында тіл үйрену, оқыту, лингвистикалық зерттеулер жүргізу мен білім беруді компьютерлендіру мәселесінде қарастырылып, кейін ХХ ғасырдың 80 жылдарында компьютерлік лингводидактика дербес сала ретінде қалыптасты. Жаңа термин ретінде ғылымға 1991 жылы К.Р.Пиотровскийдің ұсынысымен енді [5]. Қазіргі таңда тіл үйренуде ақпараттық технологиялардың пайдаланылуы екі бағытта дамып келеді: алғашқысы ана тілін меңгертуде болса, кейінгісі белгілі бір тілдік ортада шет тілді үйрену есебінде. Бұл екі бағыт бойынша қазіргі күнде компьютерлік оқу материалдары жасалуда. Атап айтқанда, мемлекеттік тілді оқытуға арналған 2007 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген Ф.Оразбаеваның «Қазақ тілі. Электронды оқулық. Қарапайым деңгей», «Негізгі деңгей», «Орта деңгей», «Ортадан жоғары деңгей», «Жоғары деңгей», «Жетік деңгей» атты алты деңгейлік, 2013 жылы шыққан Ж.Қ.Түймебаев, Қ.Қадашева, Ұ.О.Асанованың «Қазақ тілі: деңгейлік оқу әдістемелік кешенінің негізгі оқулығы» қарапайым, базалық, жоғары деңгей атты үш деңгейлік оқу-әдістемелік кешендері бар [6, 5]. Сондай-ақ мектеп бағдарламаларында қолданылып жүрген 5-11 сыныптардың пәндік электрондық оқулықтары, «LinguaLeo», «Duolingo» сияқты қазақ тілін үйренуге арналған «QazaqApp» қосымшасы сынды тіл курстарындағы бағдарламалар мен мемлекеттік тілді жеделдете оқытуға арналған «Жаңа толқын» электрондық оқу құралдары мысал болады.

Талқылау.

Компьютерлік лингводидактикадағы басты ұғым «компьютер» екені белгілі. Ең алғаш бұл терминнің қолданысқа ену барысында техника саласында «есептеуіш машина», «электронды машина», «электронды-есептеуіш машина» (ЭЕМ), «автоматты басқару жүйесі», «автоматтандырылған басқару жүйесі», «модельді автоматтандырылған жүйе», т.б. бірқатар жаңа ұғымдар енгізілсе, тіл білімі саласында да «инженерлік лингвистика», «есептеуіш лингвистика», «мәтінді автоматты түрде өңдеу», «лингвистикалық автомат», «лингвистикалық

материалдарды автоматты түрде өңдеу және сақтау әдістері», «автоматты (машиналық) аударма», «тілдің машиналық қоры», «электронды сөздік», «автоматтандырылған оқыту жүйесі», «сөйлеу сигналдарын автоматты өңдеу жүйесі» ұғымдары пайда бола бастады. Осыдан келе, терминдер қатары өткен ғасырдың 90-жылдары шет елде қалыптаса бастаған «интеллектуалды компьютерлік жүйелерді қолдану арқылы оқыту» («Intelligent Computer Assisted Instruction» ICAI), «ақпараттық технологиялар» («Information Technology» IT), «білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» («Information and Communication Technology in Education/Teaching» ICT) түсініктерімен толығырақ түсті. Қазірдің өзінде әлемдік пандемиядан кейін «қашықтан оқыту» (distance learning), «электронды оқыту», «электронды білім беру» («e-learning», «e-teaching»), виртуалды білім беру («virtual learning»), «онлайн сабақ/дәріс» ұғымдары кең қолданыс тапқаны белгілі.

Компьютерлік лингводидактика тарихына келер болсақ, зерттеуші ғалым М.Варшавский бұл саланың дамуын 3 кезеңге бөліп қарастырған [7, 14]:

Бихевиоризм кезеңі (1950-1970 жж.) – бақылау-жаттықтыру бағдарламаларының қолданылуы;

Коммуникативті (1970-1980 жж.) – ойын арқылы оқыту және қолданбалы бағдарламалардың басты назарда болуы;

Интегралды (1980-жылдардан қазіргі кезге дейін) – компьютер арқылы коммуникация, гипермедиа құралдарын пайдалануға негізделуі

Бірақ кейінгі ғалымдар бұл бөліністі дәстүрлі және заманауи деп екі кезеңде алып қарайды [8, 15].

Алғашқы кезеңі, дәстүрлі кезеңде оқу процесінің жекеленуі (индивидуализация процесса обучения) және оқушылардың тілдік құзіреттіліктерімен жұмыс жасау мүмкіндігі басты назарға алынды. Білім беруде оқу бағдарламалық құралдарының сапалы жасалуынан бастап, компьютерлік технологиялар арқылы коммуникативті дағдыларды игеру мәселесі қаралды. Тілдің лексикасы мен грамматикасын меңгертуде тілді жаттықтыру, оқыту («tutorial» / «dril and practice») бағдарламалары мысал. Сонымен бірге мәтінді редакциялау, орфографиясын тексеру қызметтері (мәселен, Microsoft Office Word бағдарламасының бір өзінің бойынан осы қызметтерді көреміз), электронды сөздік (бір тілден екінші бір тілге аудару сөздіктері), содай-ақ конкорданс (үлкен көлемді мәтіндерді талдайтын бағдарлама), электронды кесте, энциклопедия, мұрағат (архив), ойын қосымшалары жән т.б. түрлі қолданбалы бағдарламалармен тікелей байланыста жұмыс атқарады. Бұл кезеңде Microsoft Office Word, Excel, PowerPoint бағдарламаларының шығуы үлкен жаңалық болды. Тіпті, жыл сайын жаңа өзгерістермен толықтырылған, жаңартылған үлгілері бүгін де қызу қолданыста. Екінші кезең 90-жылдардан, тіл үйрену процесінде компьютердің техникалық мүмкіншілік сапасының артып, телекоммуникациялық технологиялардың кең түрде тарала бастаған кезіне сәйкес келді. Бейне, дауыс, сөйлеу

дыбысын жазу және қосуды іске асыратын мультимедиа құралдары, CD-ROM, DVD, гипертекст, гипермедиа сияқты бұл телекоммуникациялық технологиялар оқу, жазу, дыбыстау, аудио жазу бағдарламаларымен қоса, сөйлесу, интонация, дыбысталған сөйленісті тексеру дағдыларын жүзеге асырды. Оған Білім беруді ақпараттандырудың педагогикалық технологиялар орталығының (БАПТО) электрондық оқулықтары мысал болса, қазіргі кезде де қазақ тілінен Дәулетбекова Ж, Г.Қосымованың авторлығымен 2017 жылы

«Атамұра» бапасынан шыққан оқулық ұнтаспалары сияқты мектеп оқулықтарының аудио дискілерін айтуға болады.

Сонымен бірге жоғарыда аталғандарға мысал ретінде бүгінгі таңда жасалып жатқан тіл үйренуде «Soyle.kz», «Tilqural.kz» палтформаларын, білім беруде «Bilimland» сайты сияқты жаңадан құрастылып жатқан «Top IQ» цифрлық платформасын ерекше атауға болады. Геймификация (ақпаратты ойын арқылы жеткізу әдісі) элементтері бар сабақтар, бейнероликтер, суреттер, аудиофайлдар, чаттарда тілдесу қызметтері бар бұл мультимедиалық құралдар арқылы кез келген уақытта аудио-видео сабақтарын көруге, сөздік карточкалары арқылы жаңа сөздер үйренуге, өзін-өзі тексеру үшін тест, жаттығу тапсырмаларын орындауға болады. Сондай-ақ мобильді қосымшалары да бар [9].

Ақпараттық технологияның қарыштап дамып жатқан заманында түрлі инновациялық әдістерді қолдану бүгінгі күннің талабына айналды. Оқытуда компьютерлік бағдарламаларды қолдану оқушының да қызығушылығын арттырып, ойлау, есте сақтау, шығармашылық, сыни ойлау қабілеттерін дамытуға пайдасы зор. Жаңа технология, компьютермен жабдықталған мектеп, ЖОО-да оқушы-студенттерге сабақ барысында «Canva», «Prezi», «Nearpod», «Emaze», «Buncee», «Edpuzzle», «Mentimeter» атты онлайн интерактивті презентацияларды қолдану өте тиімді. Мәтін, дыбыс, бейне жазбаларын енгізуге болатын бұл бағдарламалар арқылы тақырыпқа сай фильмдерден үзінді беріп, сол арқылы шәкірттің санасына жаңа тақырыпты меңгертуге қол жеткізуге болады. Онлайн, жалпыға бөлісу арқылы, тақта ретінде қолданып, лекция барысында бірден тірек-сызба, сызба, кесте, суреттер салып, пікір алмасу, ой бөлісуге, топтық жұмыстар жасауға қолайлы. «Mindmap», «Miro», «Padlet» тақталары арқылы менталды карта жасатып, оқушы-студентпен арада кері байланыс жүргізуге болса, тақырыпты меңгеру, білім деңгейлерін тексеруде «Quizizz», «Kahoot», «Quizlet», «Grammar Test», «Plickers», «Wordwall» қосымшаларымен тест, жаттығу, практикалық тапсырмалар жасату арқылы анықтауға болады. Бұл заманауи технологиялардың пайдалану тиімділігінің айқын көрсеткіші. Компьютерлік бағдарламалардың қолданысы, әсіресе, әлемдік пандемия кезіндегі қашықтан оқыту, онлайн дәрістер жүргізу барысында артқаны белгілі. Ғаламтор желісінде Skype, Zoom, Webex, Google Meet платформаларымен виртуалды кездесу, бейнеконференциялар өткізіліп, дискуссиялар да жүргізілді. Бұл да инновациялық технологияның бір

көрінісі болып табылады [9].

Қазақ тілі грамматикасын оқытуда осыған дейін қолданыста жүрген көптеген әдіс-тәсілдерді айтуға болады, дегенмен біздің басты қарастырар әдісіміз – подкаст жүйесін құру болғандықтан, осы әдістің түрінен бастап қарастыралық:

Подкаст жасауға арналған 5 сервис түрі бар екендігін қарастырдық. Подкастар алғаш 1990-жылдары шыққанымен, қазір қайта жанданып келеді. Бұл негізінен адамдар мобильдік құрылғыларды көбірек қолдануымен байланысты болып отыр [10]. Оның мысалы Чикаго қоғамдық радиосы (WBEZ) былтыр шығарған Serial подкастын атауға болады.

«Подкастар» – әдетте оларды жасаушылардың веб-сайтынан тыңдауға болатын тегін аудиофайлдар, бірақ қолданушылар көбіне олардың мобильдік құрылғыларына көшіріп алып, жүре тыңдағанды ұнатады. Подкастар алуан түрлі тақырыптарға арналады, оның ішінде журналистика, БАҚ, тіл сабақтарында [10].

Подкаст – бұл жүктеп алуға, онлайн тыңдауға болатын сериалдар, блогтар, аудиoproграммалар. Мұны аудио форматтағы You Tube не Netflix деп айтуға болады. «Подкаст - көліктегі серігіңіз» деген анықтамалар да кездеседі. Радиодан ең бірінші артықшылығы – кез келген уақытта, кез келген жанрда аудио тыңдау мүмкіндігі [11, 58] (1- кестеде). Bilim.kz сайтының көрсетуі бойынша, төменде берілген П.В. Сыроевтің кестесінде подкаст арқылы оқушылардың тапсырмаларды жүзеге асыру реті берілген. 7-8 сыныптарға арналған бағдарламада оқушылар 10 түрлі қадамдармен сабақ кезеңдерін өткереді.

Кесте - 1.

Подкастты дидактикалық материал түрінде қолдану кезеңдері

I. БЕКІТУ КЕЗЕҢІ (УСТАНОВОЧНЫЙ)	
1-қадам. Жұмысты бекіту және жоспарлау. Мұғалім оқушыларға сабақтың мақсаты мен міндеттерін түсіндіреді. 7-8 сынып оқушылары подкасты желіге орналастыру платформасын және олардың желідегі іс-әрекетін, сонымен қатар оқу үдерісіндегі бағалау өлшемімен таныстырады.	
Мұғалім	Оқушы
-оқуқызметінің неден тұратынын түсіндіреді;	
-соңғы нәтиже қалай болатынын болжайды;	Ұйымдастыруға қатысты сұрақтар қояды.

-өзге оқушыларды және өзін-өзі бағалау өлшемдерімен таныстырады;	
Алгоритм әрекетімен таныстырады.	
2-қадам. Подкасты серверде орналастыру ережесімен, интернет-пікірталас ұйымдастыру үшін түсініктеме беру ережесімен таныстыру	
Мұғалім	Оқушы
-интернеттегі грамматиканы оқытатын подкаст қызметінің (www.podomatic.com) сайты беріледі;	-интернеттегі грамматиканы оқытатын подкаст қызметінің (www.podomatic.com) сайты алады;
-оқушыларды тіркейді	-подкаст қызметінде тіркеледі;
- оқушыларға (www.podomatic.com) сервисінде подкасты орналастыру жолын түсіндіреді;	- (www.podomatic.com) сайтында аудио және видеофайлдарды орналастыру ережелерімен танысады;
-оқушыларға микроблогта орналастыру ережесін түсіндіреді.	- микроблогта орналастыру ережесін түсіндіреді.
3-қадам. Мұғалім оқушылар үшін белгілі бір тақырып бойынша подкаст парақшасын ашады. www.podomatic.com әлеуметтік желісін пайдалана отырып, мұғалім өз тобы үшін жеке парақша ашады. Осы ашқан бетке сайтқа кірушілерге тапсырмалар береді. Мысалы, қазақ тілі сабағындағы «грамматика» тақырыбы және оның құрушысы жазылады. Онда мұғалім 1-2 минуттық подкаст құрып, жаңа сабақты түсіндіргені дұрыс.	
Мұғалім	Оқушы
- подкаст сервисіндегі сайтқа бір подкаст құрады және орналастырады;	
-оқушылардың өз подкастын құратын тақырыбын белгілейді;	Көреді, есте сақтайды, сұрақтар қояды.
- подкаст көлемін анықтайды;	

- бір-бірінің подкаст құру әрекетін талқылау қайда, қалай өтетінін түсіндіреді.	
II. ІС-ӘРЕКЕТ КЕЗЕҢІ (ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ)	
<p>5-қадам. Тақырып таңдау және подкаст мәтінін құру. Оқушыларға грамматикалық тапсырмалар (подкаст) дайындау ұсынылады. Іздену жұмыстарының алдында әрбір оқушы өзін таныстырады, жасын айтады, тұрғылықты жері мен оқитын мектебін таныстырады. Одан соң подкаст таңдаған тақырыбы бойынша жалғасады. Осы қадамды жасау барысында оқушылар грамматикалық ережелерді меңгереді: мақсатына қарай жұрнақ пен жалғауларды ажырату жұмыстарын жасайды. Мұғалім оқушыға грамматика-лексикалық тұрғыдан сауатты мәтін талдау ережелерін нұсқауы қажет. Кейін подкаст, сервисіне салып, ары қарай талқылауға ұсынады.</p>	
Мұғалім	Оқушы
<p>- оқушылардың өзіндік жұмыстарына мониторинг жасайды</p> <p>-оқушылардың подкаст мәтінін түзетеді</p>	<p>- подкаст мәтінін құрады;</p> <p>- кемшіліктерін қарайды, салыстырады.</p>
Мұғалім	Оқушы
<p>6-қадам. Подкаста жазу. (www.podomatic.com) желіні қамтамасыз ететін бағдалам сөйлер сөзін жазады. Желілік бағдарлам болғанша жаза беруіне мүмкіндік сақталып, жобаға қатысушыларға қол</p>	<p>www.podomatic.com) сервисіндегі қолжетімді аны пайдалана отырып, оқушылар ма оқушының сөйлеген сөзін сапалы береді. Подкаст сонда ғана желіде етімді болады.</p>
интернеттегі www.podomatic.com сервисінде подкасты орналастыруын бақылайды;	- интернеттегі өздерінің подкастын www.podomatic.com сервисінде жазады, орналастырады.

7-қадам. Оқушылардың подкастын көру (тыңдау). Әрбір оқушының жасаған подкастын тобы мен сыныптан тыс уақытта мұқият тыңдауы, қарауы керек.	
Мұғалім	Оқушы
- оқушылардың өз тобымен жасаған подкастымен танысуын (тыңдау, қарау) қадағалайды;	- өз тобының жасаған подкасымен танысады.
8-қадам. Подкасты желіде талқылау. Әрбір оқушының подкастын тыңдап болған соң, барлығына подкасты желіде талқылауға қатысу ұсынылады.	
Мұғалім	Оқушы
-оқушылардың әрбір подкастқа түсініктеме жазуын қадағалайды;	- микроблоктағы подкаст парақшасына әрбір подкастқа түсініктеме жазады.
9-қадам. Желіде подкасты талқылаған соң оқушыларды аудиторияға шақырып, жалпы пікірталасқа қатысып, ұнаған подкасы туралы талдау жасауы ұсынылады.	
Мұғалім	Оқушы
-оқушыларға подкасты топпен талқылауды ұсынады.	- ең жақсы подкасты талқылайды.
БАҒАЛАУ КЕЗЕҢІ (ОЦЕНОЧНЫЙ)	
10- қадам. Өзін-өзі бағалау.	
11- қадам. Мұғалімнің бағалауы.	

(Кесте П.В. Сыроевтің «Подкасты в обучении иностранному языку» мақаласынан қазақшаға аударылған нұсқасы.)

Қорытынды.

Компьютерлік лингводидактика жаңа сала болғандықтан, отандық ғалымдарымыздың тарапынан зерттеуді аса қажет етеді. Қазір тіл үйрену

болсын, білім беру, оқу-оқыту саласында мультимедиалық технологиялар кең түрде қолданылады. Бір мезетте мәтін, дыбыс, графика, бейнекөрініс, анимациямен қатар жұмыс істеуге мүмкіндік беретін компьютерлік технологиялардың рөлі ерекше.

Тіл меңгеруде сөйлеу, дыбыстауға арналып жасалған арнайы комплексті электронды оқулықтарға қойылар лингвометодикалық талаптар да бір бөлек. Мұндай мультимедиалық құралдар көрнекілік жағынан ғана емес, қолданушының ақпаратты есте сақтау, түсіну, оны көз алдына келтіріп елестету арқылы қабылдау сынды әрекеттеріне пайдалы. Сол себепті де бұл технологиялар қазіргі білім беру процесінің бөлінбес бөлшегіне айналған. ЖОО-дан бөлек мектептерде де жаппай қолданылу белең алуда.

Тіл үйрену, білім берудегі жаңа ақпараттық технологиялар өзінің жаңашылдығымен, интербелсенді, мульти-гипермедиалық, мобильді, көп функциялы қасиеттерімен, қашықтан қолдану қолжетімділігімен маңызы жоғары. Қазіргі инновациялық заманда компьютерлік лингводидактика мәселелері өзекті бола бермек әрі шетелдік ғалымдар тарапынан да, өзіміздің зерттеушілеріміздің тарапынан да талай жан-жақты зерттеуді қажет ететіні белгілі

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Акимова И. И. О соотношении методики и лингводидактики и необходимости национально-ориентированных грамматических описаний русского языка как иностранного / И.И.Акимова // Вестн. Санкт-Петербургского ун-та. МВД России. Сер. Филологические науки. – 2018. – Вып. #7(73)
- 2 Бектұрғанова Ж. Компьютерлік лингводидактика және оның өзекті мәселелері // Ұлағат: Респ.ғылыми-психологиялық және педагогикалық басылым. – Алматы, 2011. – 3 маусым
- 3 Гарцов А.Д. Компьютерная лингводидактика: цели и задачи // Вестник РУДН. – Серия: «Вопросы образования: языки специальности». – 2007. – #2, М.:РУДН, 2007
- 4 Веретенникова В.П. Компьютерная лингводидактика в обучении иностранным языкам / В.П.Веретенникова // Педагогические науки. Современные методы преподавания. – 2017. 55б.
- 5 Қазақ тілін оқытудың когнитивті бағыты // <https://tilalemi.kz/article/30> 2020.04.05.
- 6 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі (лексика мен фонетика). Алматы, 1995.
- 7 Болғанбаев Ә. «Қазақ тілінің лексикологиясы», -Алматы, 1991 ж.
- 8 Уәлиев Н. Фразеологизм және норма. Алматы, 1998 жыл. 458б.
- 9 Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы, 1998 ж. 991б.

- 10 Дүйсебаева Д. Қазіргі қазақ тілі (лексикология), оқу қолданбалы материалы. Ташкент, 2008. 48б.
- 11 Медешова А. Оқу ақпаратын ақпараттық технология жағдайында меңгеру // 2005-65б.

References

1. Akimova İ. İ. O sootnoşenii metodiki i lingvodidaktiki i neobhodomosti nasyonälno-orientirovannyh gramaticeskikh opisani ruskogo iazyka kak inostrannogo / İ.İ.Akimova // Vestn. Sankt-Peterburgskogo un-ta. MVD Rosii. Ser. Filologicheskie nauki. – 2018. – Vyp. #7(73)
2. Bektürғанова J. Көмпүтерлік lingvodidaktika және onyñ özekti мәseleleri // Ұлағат: Resp.ғылыми-психологиялық және педагогикалық басылым. – Алматы, 2011. – 3 маусым
3. Garsov A.D. Көмпүтернаia lingvodidaktika: seli i zadachi // Vestnik RUDN. – Seria: «Voprosy obrazovani: iazyki ispesiälnoşt». – 2007. – #2, M.:RUDN, 2007
4. Veretennikova V.P. Көмпүтернаia lingvodidaktika v obuchenii inostrannym iazykam / V.P.Veretennikova // Pedagogicheskie nauki. Sovremennye metody преподаvani. – 2017. 55b.
5. Qazaq tılın oqytudyñ kognitivtı baғыty // <https://tilalemi.kz/article/302020.04.05>.
6. Кеңесбаев I., Мүсәбаев Ǵ. Qazırgı qazaq tılı (leksika men fonetika). Алматы, 1995.
7. Bolғанbaev Ä. «Qazaq tılınıñ leksikologiasy»,-Almaty, 1991 j.
8. Uäliev N. Frazеologizm және norma. Almaty, 1998 jyl. 458b.
9. Qaidarov Ä. Qazaq tılınıñ özekti мәseleleri. Almaty, 1998 j. 991b.
10. 10 Düisebaeva D. Qazırgı qazaq tılı (leksikologia), oqu qoldanbaly materialy. Taşkent, 2008. 48b.
11. Medeşova A. Oqu aqqaratyn aqqaratтыq tehnologia jaғdaiynda meңgeru // 2005-65b.

Sharipbekova D¹

¹Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

*e-mail: 211301002@stu.sdu.edu.kz

COMPUTER LINGUISTICS: RESEARCH AND KEY CONCEPTS

Abstract. The article deals with the current status of the introduction of computer technologies into the language learning process. Along with the theoretical identification of the emergence of a new direction in applied

linguistics, computational linguistics, the need to create artificial intelligence systems, artificial language models, is put forward. While natural languages, which have emerged as a historical system, serve the communication of humans, artificial language also wants to prove that it was created for the relationship between human-machine, machine-machine, machine-human. Based on the methodological experiments, it is proved that without linguistics it is impossible to improve an artificial language as well as to create a system of human-computer communication in natural language in order to increase the efficiency of a human-machine complex.

Keywords: computational linguistics, information technology, computer, pedagogy, training

Шарипбекова Д.Т.¹

¹Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

*e-mail: 211301002@stu.sdu.edu.kz

КОМПЬЮТЕРНАЯ ЛИНГВИСТИКА: ИССЛЕДОВАНИЕ И ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ

Аннотация. В статье предусматривается изучение современного состояния внедрения компьютерных технологий в процесс обучения языку. Наряду с теоретическим выявлением возникновения нового направления в прикладном языкознании-компьютерной лингвистике, выдвигается необходимость создания систем искусственного интеллекта, моделей искусственных языков. В то время как естественные языки, сформированные как историческая система, служат общению людей, искусственный язык также хочет доказать, что он создан для отношений человек-машина, машина-машина, машина-человек. На основе методических опытов доказывается, что без лингвистической науки невозможно совершенствование искусственного языка, а также создание системы общения человека с компьютером на естественном языке, повышение эффективности деятельности сложного человеко-машинного комплекса.

Ключевые слова: компьютерная лингвистика, информационные технологии, компьютер, педагогика, обучение

Келін түсті 20 Ақпан 2023